

Fra minnesteid til museum

En kulturvitenskaplig analyse av Fjell festning

Sunniva Slettebakken

Masteroppgave i kulturvitenskap

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

UNIVERSITETET I BERGEN

[Høst 2022]

© Sunniva Slettebakken

2022

From Site of Memory to Museum. A Cultural Analysis of Fjell Fortress

Abstract

Fjell fortress is a fortification on the island of Sotra, in the Øygarden Municipality. The fortress was constructed during World War II after Hitler gave the order to form the Atlantic Wall, a coastal defence system which consisted of 15,000 larger and smaller fortifications along the coast of Western Europe. The fortress was mainly built by Soviet prisoners of war who were housed in a prison camp nearby. The prisoners of war were subjected to brutal treatment, and several of them were killed in the fortress area.

In this thesis, I am performing a cultural analysis of the Fjell fortress as a site of memory and a museum, within the theoretical frameworks of Pierre Nora, Maurice Halbwachs, James Young and Anne Eriksen, by using the key concepts ‘collective memory’ and ‘sites of memory’, in addition to the term ‘master narrative’ as used by Eilean Hooper-Greenhill.

Based on Fjell fortress’ transformation from a local site of memory to an official museum in 2008, the thesis examines some of the challenges that may arise when a site of memory, which is defined by collective memory, is actualized at the same time as it is managed as a museum. A public museum has clear guidelines for its operations. Therefore, the management of the site is guided by certain intentions. These intentions do not necessarily correspond to how the fortress is perceived as a site of memory, which carries many different narratives related to interventions in the local community, the everyday life of the German soldiers, and war crimes against the Soviet prisoners of war. The facility thus functions as a memorial to which various and conflicting emotions and expectations are attached.

Through interviews, observations, and archive material, this thesis demonstrates how the Fjell fortress represents different perspectives as a site of memory and as a museum, and how this creates a complex framework in how the fortress is being actualized.

Forord

Først og fremst vil jeg rette en stor takk til hovedveileder Hans-Jakob Ågotnes og biveileder Tove Fjell for all den gode hjelpen dere har gitt meg underveis i arbeidet med oppgaven. I tillegg vil jeg takke de ansatte på Fjell festning for å ha gjort det mulig å gjennomføre prosjektet. Alle mine kjekke medstudenter fortjener også en stor takk for å ha gjort studietiden veldig trivelig.

Tusen takk til Eva for mange engasjerende samtaler, og for i det hele tatt å ha tipset meg om Fjell festning som et spennende museum å besøke. Festningen viste seg å være akkurat like interessant som du påsto, og endte dermed flere år senere opp som tema for denne masteroppgaven

Bergen, august 2022
Sunniva Slettebakken

Innholdsfortegnelse

Abstract	III
Forord	V
1 Innledning	1
<i>Tidligere forskning og teoretisk perspektiv</i>	4
<i>Minnested</i>	5
<i>Museum</i>	9
<i>Oppgavens oppbygging</i>	12
2 Metode, materiale og forskningsetiske utfordringer	13
<i>Deltakende observasjon</i>	13
<i>Intervju</i>	15
<i>Offentlige dokumenter</i>	17
<i>Mediemateriale</i>	18
<i>Forskningsetiske betraktninger</i>	19
3 Eierstiftelsen Fjell festning	22
<i>Bakgrunn</i>	22
<i>Konflikt etter endring av driftsansvar</i>	23
<i>Passiv holdning hos kommunen</i>	24
<i>Misnøye og uenighet vedrørende bruk av festningen</i>	25
<i>Kilder til konflikt</i>	29
<i>Oppsummering</i>	32
4 Minnsted	33
<i>Fredningsprosessen</i>	33
<i>Ulike tilnærminger til begrepet minnsted</i>	37
<i>Ulike oppfatninger av hva som er egnet bruk av minnstedet</i>	38
<i>Minnesmerke for krigsfangene på Fjell</i>	40
<i>Fjell festning som åsted</i>	48
<i>Høyrektremt publikum</i>	51
<i>Oppsummering</i>	54
5 Fjell festning som museum	57
<i>Det fysiske miljøet - landskapet, festningskonstruksjonen og mangelen på gjenstander</i>	58
<i>Forutsetninger for formidlingen</i>	63
<i>Krigsfangene og de tyske soldatenes rolle i museets masternarrativ</i>	69
<i>Museumspolitikkenes ulike forventninger</i>	72
<i>Den kollektive erindringens rolle i museets masternarrativ</i>	75
<i>Lokalbefolkningen</i>	78

<i>Oppsummering</i>	82
6 Avslutning	84
Litteraturliste	86
<i>Kilder</i>	88
Vedlegg	90
<i>Vedlegg 1 - Intervjuguide</i>	90
<i>Vedlegg 2 - Samtykkeerklæring</i>	93

1 Innledning

Museer regnes som viktige institusjoner som skal tjene samfunnet ved å gi mulighet for studier, utdanning og fornøyelse (Eriksen, 2009, s. 13). Der eldre museer i Norge ble dannet på grunnlag av ideer og tanker som regnes som utdatert i dag (Eriksen, 2009, s. 12), er Fjell festning som museum relativt nytt. Det ble ikke offisielt et museum før i 2008. Samtidig som det er blitt innvevd i museumsvesenet sine normer, forvalter det også et kollektivt minne knyttet til krigshistorien. Den kollektive erindringen om 2. verdenskrig i Norge oppstod lenge før festningen ble et museum, men festningen har lenge vært et minnested knyttet til krigshistorien som utspilte seg der under okkupasjonen av Norge.

To år etter at Norge ble okkupert, begynte tyskerne byggingen av Fjell festning, et av de største tyske festningsanleggene i landet. Festningen ble bygget etter at Hitler ga ordre om å danne Atlanterhavsvollen, som bestod av 15 000 større og mindre festningsverk bemannet av 300 000 soldater. Hensikten var å skape en militær befestning som skulle forsvare den vesteuropeiske kysten mot invasjon fra Storbritannia. Byggingen av Fjell festning fikk store konsekvenser for lokalområdet. Mange av innbyggerne måtte huse de tyske soldatene og bo sammen med dem i årevis. Store deler av beitelandet gikk tapt til militær drift, og det kom tusenvis av tyske offiserer og sivile arbeidere fra Belgia, Tyskland og Norge. I tillegg var flere tusen sovjetiske krigsfanger innom Fjell i okkupasjonsårene (Abraham, 2019, s. 123).

Festningen ble fredet av Riksantikvaren i 2004 og ble en del av Museum Vest i 2008. Museum Vest er i dag ansvarlig for driften av museet, men selve festningen og gjenstandene tilhører eierstiftelsen Fjell festning (SFF). Stiftelsens styre består av to medlemmer fra kommunen¹, to fra Museum Vest og to fra Sotra og Øygarden Forsvarsforening (SØF).

Per i dag er det tre faste utstillinger på museet, som alle er plassert i kanonbrønnen. Utstillingene handler om hvordan festningen ble bygget, historien om slagkrysseren «Gneisenau» der den ene kanonen ble satt opp på Fjell festning, og om krigsfangene på Fjell festning.

¹ Tidligere Fjell kommune ble en del av Øygarden kommune i 2020. I materialet mitt viser «kommunen» til tidligere Fjell kommune og derfor bruker jeg kommunen / Fjell kommune i denne oppgaven.

Festningen er et sted som bærer i seg mange forskjellige historier, som blant annet krigsforbrytelser mot de sovjetiske krigsfangene, lokalhistoriske endringer i bruken av kulturlandskapet i bygden, og hverdagslivet til tyskerne knyttet til festningen og innbyggerne på Fjell. Det er med andre ord mye historie som er valgt vekk per nå, eller i alle fall er underkommunisert. Gitt de enorme inngrepene i lokalsamfunnet og de dramatiske konsekvensene det fikk for innbyggerne og krigsfangene, skulle en tro det finnes sterke og muligens motstridende følelser knyttet til festningen.

Anlegget fungerer dermed som et minnesteid det trolig er knyttet ulike og sterke forventninger til. Ved at Riksantikvaren har fredet festningen, er det pekt ut av staten som et kulturminne, men som ulike publikumskategorier knytter ulike minner til. Samtidig blir det forvaltet av et museum, en institusjon med ulike ansvarsoppgaver. Disse ulike perspektivene kommuniserer viktige minner fra 2. verdenskrig, minner som ser ulike ut for russere, tyskere, lokalbefolkningen og ulike generasjoner, ut ifra deres opplevelser, tradisjoner og idealer. Fjell festning utgjør derfor et interessant studieobjekt å undersøke for å finne ut hvordan minner om krigen blir ivaretatt, og hvordan minnene blir kommunisert og forhandlet.

Ved at festningen blir forvaltet av en offentlig finansiert institusjon, vil den stå relativt autonomt overfor lokalsamfunnet (Ågotnes, 2007, s. 55). Kulturviteren Hans-Jakob Ågotnes påpeker at dette kan føre både til distanse og en form for kulturell anerkjennelse, der den lokale kulturen blir godkjent som formidlingsverdig (Ågotnes, 2007, s. 55). At institusjonen er et museum, legger videre føringer for stedet.

Derfor vil det være av interesse å finne svar på hvilke prosesser som ligger bak avgjørelsene om å frede stedet, i tillegg til å undersøke hvordan Fjell festning velger å formidle og aktualisere 2. verdenskrig. Ulike intensjoner gir ulike føringer, som er med å forme måten festningen blir utspilt på. De ulike intensjonene speiler forskjellige aktører: Riksantikvaren er offisiell og institusjonell, mens Forsvarsforeningen (SØF), som er en del av eierstiftelsen Fjell festning, er lokal, privat og militær. Blant lokalbefolkningen kan det tenkes å være et identitetsperspektiv knyttet til festningshistorien. Og museet selv har sine egne museumsnettverk og myndighetenes politikk som former deres oppfatning.

Når det gjelder museumsdriften ønsker jeg å finne ut hvordan formidlingen

blir formet av at festningen er et minnested i tillegg til et museum. Å undersøke formidlingen kan bidra til å finne ut av intensjonene til museet. Ifølge den internasjonale museumsorganisasjonen ICOM² er museene sin oppgave å samle, bevare, forske og formidle. Hva disse oppgavene innebærer vil variere over tid, og tolkes ikke alltid likt hos ulike institusjoner (Eriksen, 2009, s. 115). Men de vil til enhver tid legge føringer for museene. For å bevare eller formidle immaterielt eller materielt materiale må det først og fremst være *noe* som er samlet og deretter eventuelt forsket på. Utover dette er det i stor grad opp til museene selv hvordan de velger å gå frem i store spørsmål knyttet til hovedoppgavene sine. Minnested og museum representerer ulike perspektiv som legger ulike rammer for hvordan festningen blir aktualisert. Oppgavens problemstilling blir dermed: Hvordan påvirkes aktualiseringen av Fjell festning ved at den er et minnested og samtidig er et museum?

Med denne problemstillingen som utgangspunkt støtter jeg meg på følgende tre forskningsspørsmål:

- Hvilke utfordringer står formidlingen av Fjell festning overfor ved å være eid av en stiftelse der aktørene har ulike oppfatninger om hva festningen representerer?
- Hvilke fortellinger fra Fjell festning aktualiseres i Museum Vests formidling?
- Hvilke føringer bestemmer de museumsansattes handlingsrom?

I denne oppgaven brukes «aktualiseres» om det museet kommuniserer ut til publikum, som hvilke tema som blir vektlagt av omvisere, hva som kommer opp i dialog med besøkende, og hva som blir vist i utstillinger. Minnested, i denne sammenhengen, innebærer at festningen også er et sted det er knyttet kollektiv erindring til.

Med forskningsspørsmålene ønsker jeg å finne ut hva slags interesser og motivasjoner som ligger bak festningen som et museum, og som et fredet objekt det er knyttet et felles nasjonalt minne til.

² International Council of Museums.

Tidligere forskning og teoretisk perspektiv

Det har ikke tidligere vært forsket på Fjell festning som minneste eller museum. Det som tidligere har vært skrevet om festningen har i stor grad vært historisk orientert. Men det finnes mye forskning på andre minnesteder knyttet til krigen, og jeg redegjør kort for noe av det i dette underkapittelet, blant annet forskning av Helge Jordheim (2006) og Leiv Sem (2005) som jeg bygger videre på. I tillegg er Marianne Soleim (2018) sin forskning på de sovjetiske krigsfangene i Norge relevant. Anne Eriksen (1999, 2009) sin forskning på museumsfeltet gir et vesentlig holdepunkt når det kommer til å forstå hvilken omfattende kulturindustri museer inngår i.

Kollektiv erindring og *minneste* er sentrale teoretiske begrep når jeg ønsker å undersøke hvordan Fjell festning aktualiseres som minneste og museum. Perspektivene til Pierre Nora (1989), Maurice Halbwachs (1992), James Young (1993) og Anne Eriksen (1995, 1999) blir særlig relevante i så henseende. I tillegg vil Eilean Hooper-Greenhill (2000) sitt perspektiv på *masternarrativ* (master narratives) være et aktuelt begrep i diskusjonen rundt Fjell festning som museum.

Mye av den nyere kulturhistoriske forskningen har sitt utspring fra Maurice Halbwachs' begrep fra mellomkrigstiden *kollektiv erindring*. Med dette begrepet mente Halbwachs (1992) at hukommelsen er et sosialt fenomen, og at minneproduksjon derfor er en prosess som er i kontinuerlig endring. Anne Eriksen hevder at når historie omgjøres til kollektiv minneproduksjon, innebærer det at enkeltpersoner oppfatter den som sin egen (1999, s. 101). En kollektiv erindring gjør at mennesker kan «huske» ting som de selv aldri har opplevd. Eriksen argumenterer for at den kollektive erindringen er enda mer selektiv enn historieskriving, da det er et lite utvalg av personer og hendelser som blir inkludert, men de får desto større betydning (Eriksen, 1999, s. 101). Ifølge kulturviteren Kyrre Kverndokk (2011) opererer den kollektive erindringen om 2. verdenskrig i et spenningsfelt mellom en krigsmartyrfortelling og en antikrigsfortelling, en nasjonal motstandsfortelling og et transnasjonalt holocaustnarrativ. Den operer også i et spenningsfelt mellom et syn på krigen som en avsluttet norsk frihetskamp og en forståelse av 2. verdenskrig som en del av en kontinuerlig militær frihetskamp (Kverndokk, 2011, s. 119).

Det vil alltid bare være noen av de innsamlede minnene som blir en del av en kollektiv erindring. Ifølge Anne Eriksen (1995) er kollektiv erindring det en nasjon *velger* å minnes. En slik historisk betydning i det populære kollektive minnet kan, ifølge Pierre Nora (1989), få en tendens til å homogenisere varierte lokale minner, slik at det i stor grad ender som ett nasjonalt minne. James Young hevder også at den kollektive erindringen er konstruert (1993, s. 15). Det handler om de store fortellingene som skal ha en hensikt. Derfor vil ikke nødvendigvis perspektivene være like gjennom ulike generasjoner, eller fra et norsk, tysk eller tidligere sovjetisk ståsted. Felles for dem er at de vil være sterkt normativt preget.

Den kollektive erindringen knyttet til 2. verdenskrig har en mytisk posisjon i norsk kultur, ifølge Eriksen (1999, s. 102). Myten om krigen bygger på både individuelle minner og historieskriving. Forvandlet til kollektiv erindring fremstår okkupasjonstiden som en beskrivelse av norskhet (Eriksen, 1999, s. 103). Det handler ikke bare om hva som har hendt, men hva som *er*. I den nasjonale kollektive erindringen er nordmenn et fredelig og nøkternt folk med et sterkt forhold til naturen og en likhetstankegang (Eriksen, 1999, s. 103). Historiske begivenheter blir gitt en hensikt. For eksempel blir det at Norge hadde et dårlig og mislykket militært forsvar gjort om til en moralsk fordel; at nordmenn er lite krigerske av seg (Eriksen, 1999, s. 103).

Der Eriksen (1999) knytter den kollektive erindringen om krigen til et nasjonalt nivå, er Halbwachs' begrep ikke bare knyttet til nasjonen. Et kollektivt minne kan også foregå lokalt, og i ulik grad skille seg fra den nasjonale kollektive erindringen.

Minnested

Minnested er et begrep som kan kaste lys over bruken av Fjell festning. James Young (1993) bruker begrepet *collected memory* om minnsted, der innsamlede minner utspilles på et fysisk sted. Pierre Nora har større fokus på det immaterielle enn Young. Ifølge Nora er et minnsted et sted det er knyttet kollektiv erindring til. Dette stedet kan være fysisk, men trenger ikke å være det.

Nora skiller mellom minnemiljøer (*milieux de memoire*) og minnesteder (*lieux de memoire*). Minnemiljøer er erindring i et levende og muntlig miljø, mens minnesteder baserer seg på arkiv og historieskriving. Nora hevder at vi er blitt så opptatt av å produsere minner, fordi det finnes så få av dem. Ifølge Nora handler det om at jo mindre minne eksisterer innenfra, desto mer lever det gjennom ytre tegn (Ronström, 2007, s. 208). Og når minnemiljøer forsvinner, oppstår minnesteder (Ronström, 2007, s. 207). Det som skjer er at minnet transformeres fra å være affektivt og individuelt, til å bli mer likt historie – som er intellektuelt, abstrakt og relativt (Ronström, 2007, s. 207). Minnesteder kan være mangetydige og bære i seg ulike meningsinnhold, samtidig som meningsinnholdet kan endres over tid.

På Fjell festning er det knyttet kollektiv erindring til festningsområdet, og etter Noras (1993) definisjon er det derfor et minnested. Det er også opprettet et minnesmerke til minne om de sovjetiske krigsfangene på Fjell. I motsetning til et minnested som kan forstås abstrakt, er et minnesmerke et konkret fysisk monument som er reist i den uttalte hensikt å markere et bestemt minne. Anne Eriksen definerer minnesmerkers rolle som et mål om å kraftig «forsterke stedliggjøringen». De skal «minne om det som en gang skjedde, og i tillegg minne tilskueren på den betydning dette har hatt og stadig har» (Eriksen, 1999, s. 95). Ifølge Eriksen kan minnesmerker være farlig kraftfulle, da de er «urokkelige» (Eriksen, 1999, s. 96). Minnesmerker har slått fast en tolkning, og kan ikke nyanseres på samme måte som minnesteder. Et minnesmerke kan fungere som et eget minnested, eller eventuelt i større eller mindre grad, påvirke hva et allerede eksisterende minnested formidler.

Nora (1993) hevder at det som gjør et sted til et minnested, er et samspill mellom hukommelse og historie. I tillegg påpeker han at det helt fra begynnelsen må være en vilje til å huske, ellers vil minnestedene bare være historiske steder. Det kan være ulike aktører som har en vilje til å huske, for eksempel staten eller lokalbefolkningen. Ut ifra hvor viljen til å huske ligger, vil det også være ulike intensjoner bak. Intensjonene kan blant annet være å utdanne neste generasjon, å uttrykke skyld, eller til og med å tiltrekke seg turister (Young, 1993, s. 2).

Uavhengig av hvilke intensjoner som ligger til grunn for et minnested, står *kollektiv erindring* sentralt. I lys av Maurice Halbwachs' (1992) påstand om at kollektiv erindring og minneproduksjon er prosesser som aldri blir ferdigtolket, kan det oppstå utfordringer når en skal enes om hvilken tolkning et minnested skal formidle. Hvordan et minnested bør

tilrettelegges som et koblingspunkt mellom krigshistorien og besøkende, er noe som stadig er oppe til diskusjon. Leiv Sem (2005) er en av dem som har skrevet om dette i artikkelen «Å byggje ein minnestad. Falstadskogen 1945 – 2005». 230 menn fra ulike nasjoner ble skutt og gjemt i jorden utenfor Falstad-leiren. I løpet av tiårene etter krigen, har området vært preget av ulike former for minnesmerker. Minnstedet har hele tiden vært preget av hvor nært handlingene har vært i tid og andre aspekter av samfunnet som påvirker hvordan 2. verdenskrig oppleves. I starten bar minnstedet først og fremst preg av hvordan direkte tidsvitner mente det burde være. I tillegg stod kirken sterkt, og det var naturlig å utsmykke området med kors. I senere tid er dette blitt oppfattet som problematisk, da flere av ofrene ikke nødvendigvis hadde et kristent livssyn. Dette viser hvordan endringer i samtiden hele tiden påvirker hvordan vi ser på fortiden. James Young påpeker at jo større distansen til 2. verdenskrig er, jo mer fremtredende blir dens minnesmerker (1993, s.1). Samtidig er minnesmerker først og fremst praksiser der det immaterielle er det sentrale. Hvis de ikke inngår i minnepraksiser blir de usynlige (Young, 1993, s. 2).

Minnstedet Fjell festning inkluderer et minnesmerke opprettet for de sovjetiske krigsfangene. Marianne Soleim (2018) har forsket på hvordan fortiden knyttet til de om lag 100 000 sovjetiske krigsfangene i Norge utspilte seg som en del av norsk erindringspolitikk i etterkrigsårene. For nordmenn representerte overføringen av det store antallet sovjetiske krigsfanger et brutalt møte med tysk krigsfangepolitikk. 13 000 sovjetiske krigsfanger ble drept i Norge, noe som gjør det til landets største massedrap (Syse, 2011, s. 191). 27³ av de drepte var tilknyttet Fjell festning (Sekkingstad, 2019, s. 118). Krigsfangene gjorde en betydelig innsats i byggingen av infrastruktur i Norge under 2. verdenskrig, deriblant på Fjell festning.

Helge Jordheim (2006) har forsket på noen av utfordringene som kan oppstå når man skal forsøke å formidle mange ulike skjebner fra 2. verdenskrig gjennom samme minnesmerke. I Tyskland har monumentet «Minnesmerket for Europas myrdede jøder» fått kritikk for å ikke inkludere andre ofre, som sovjetere, sigøynere, homofile og psykisk utviklingshemmede. Jordheim skriver at kritikerne også hevder at det ikke kommer tydelig frem hvem som er ofre og hvem som er gjerningspersoner. Det kommer heller ikke eksplisitt frem at grusomhetene faktisk ble utført av *noen*. Tidligere leder ved Holocaust-senteret, Harald Syse, understreker at

³ Antallet varierer noe ut fra ulike kilder, men Sekkingstad (2019) er per nå den mest nylige kilden som oppgir antall drepte krigsfanger.

kategorien gjerningsperson ikke er noe absolutt og allmenngyldig, og på samme måte som samfunnet har endret seg siden 1945, har forståelsen av kategorien gjerningsperson endret seg (Syse, 2011, s. 198). Skillelinjene mellom hvem som var ofre og hvem som var gjerningspersoner er ikke like tydelig i alle tilfeller. Soleim hevder at en negativ framstilling av sovjetiske krigsfanger var et viktig redskap i den tyske propagandaen, og nordmenn skal ha latt seg påvirke til en viss grad. Hun hevder at norske vakter kunne opptre mer brutalt enn de tyske (Soleim, 2018, s. 82).

James Young hevder at den kollektive erindringen kan skape en illusjon når det etableres et minnested (1993, s. 6). I tillegg problematiserer Young også selve begrepet minnested ved blant annet å diskutere hvordan minnesteder aldri blir skapt i et vakuum (1993, s. 2-3). Minnesteder, som ofte er nasjonale, er ofte preget av statlig makt. Han påpeker at det offentlige innehar makt til å forme minner slik det passer dem best. Samtidig hevder Young at etter at et minnested er skapt, kan det ta sin egen retning (1993, s. 3-4). Dette kan skje ved at et minnested under nye omstendigheter inngår i nye forståelser. Minnesteder som utsmykkes med minnesmerker av stein, i håp om å slå fast et minnested som ferdigtolket, kan gi et falskt inntrykk av kontinuitet (Mumford, referert i Young, 1993, s. 4). Selv om et minnesmerke i seg selv kan være statisk, vil aldri samfunnet rundt være det. Tolkningen kan derfor aldri være konstant.

Young tar også for seg andre utfordringer knyttet til aktualiseringen av minnesteder fra 2. verdenskrig; ved å skape mer abstrakte minnesteder kommer kritikk om at ofrene ikke ble «abstrakt drept» (1993, s. 9). Et minnested kan slites mellom å være for konkret til å inkludere flere stemmer, og såpass abstrakt at en ubegrenset mengde meninger kan overføres på det (Young, 1993, s. 10).

Minnesteder bygger på kollektiv erindring. Den kollektive erindringen er selektiv, og kan i noen tilfeller oppfattes som en myte. Myten om krigen er en kollektiv erindring på nasjonalt nivå, men kollektiv erindring kan også finnes lokalt eller i bestemte miljøer som for eksempel nynazistiske organisasjoner. Fjell festning er et minnested, men ulike kategorier mennesker knytter ulike minner til stedet. Den statlige makten har ikke definert dette minnestedet, fredningen sier at det er et eksempel på et norsk forsvarsanlegg. Det er forestillingene om krigshistorien (kollektiv erindring) som definerer minnestedet, og her er den nasjonale

fortellingen (myten om krigen) dominerende. Men det finnes også andre erindringer, eller varianter, som noen knytter til stedet.

Museum

Et museum må fungere ut fra andre forutsetninger enn minnesteder, selv om det også må ta hensyn til at det forvalter et minneste. Museer skal ikke bare minnes, men samle, bevare, forske og formidle materielle vitnesbyrd (Eriksen, s. 13, 2009). Helheten av aktiviteter på museer stiller dem i en egen posisjon når det gjelder formidling, og skiller dem fra deres nærmere «slektninger» (Eriksen, s. 13, 2009) som minneste og minnesmerke. Museer er derfor selvstendige produsenter av historiske budskap og skaper egne masternarrativ (Hooper-Greenhill, 2000, s. 24). Masternarrativet skal formidle en universell historie som kan være gyldig utover den konteksten den blir fremstilt i. Dette samsvarer til en viss grad med kollektiv erindring, som på samme måte presenterer «det store bildet». Ved å presentere «det store bildet» kan det være problematisk når elementer som ikke passer inn, eller strider mot det som er valgt, blir utelatt eller forkledd (Hooper-Greenhill, 2000, s. 24).

Felles for den kollektive erindringen og masternarrativ er at når det dukker opp noe som gjør at historien ikke passer helt, kan fakta, vitnesbyrd, fortellinger og gjenstander som ville ha vist en annen tolkning av hendelsene, bli ekskludert. Det blir skapt en helhet som blir gitt kredibilitet gjennom koblinger til andre støttende diskurser, noe som bidrar til at kollektiv erindring og masternarrativ verifiseres som sanne og universelle. Men i motsetning til kollektiv erindring, blir et masternarrativ skapt av museet alene, innenfor de rammene det har. Motivasjonen bak et masternarrativ er å formidle en universell historie ved å gjøre virkeligheten mer oversiktlig og håndterbar (Hooper-Greenhill, 2000, s. 24). Dette skiller seg fra motivasjonen bak en kollektiv erindring som handler om at de store fortellingene skal ha en hensikt, som for eksempel å forene folket eller være en kilde til motivasjon. Museet kan skape sine fortellinger ut fra de ansattes faglige kriterier, eller for å avdekke deler av historien som har vært lite kjent eller er kontroversiell. Derfor vil et masternarrativ ofte være forskjellig fra den kollektive erindringen, selv om det til enhver tid må forholde seg til den, og til den offentlige museumspolitikken.

Samtidig som den offentlige museumspolitikken i dag forventer at de skal drive kontroversiell formidling, er museer også bundet av den såkalte *kollektive erindringen* når de formidler krigshistorie. Anne Eriksen viser med eksempler hvor vanskelig det kan være for dem som har forsøkt å utfordre deler av fortellingen om 2. verdenskrig, slik den er fastlagt i vår kollektive erindring. Et av eksemplene til Eriksen er et såkalt NS-barn, som egentlig kan anses som et offer og ikke som en aktør i landssvikerkategorien.⁴ Eriksen hevder at det ikke er rom for NS-medlemmers perspektiver i den kollektive erindringen, og at deres alternative erindringstradisjon heller ikke har fått noe offentlig gjennomslag (1999, s. 117). Telemark Museum holdt likevel en utstilling om Quisling i 2007, som et svar på BRUDD-prosjektet.⁵ Det oppstod mye motstand mot utstillingen, og det kom frem hvilke begrensninger museer kan oppleve når de skal våge å utfordre den kollektive erindringen. Historiker og daværende direktør for Telemark museum, Lene E. Walle utdyper:

Det ville ha vært politisk korrekt å si at all debatt og kritikk underveis betød mer refleksjon i museet, og dermed en bedre utstilling. Totalt sett må jeg nok konkludere med det motsatte. Motkreftene virket energitappende og demotiverende, og påvirket konseptet på en negativ måte. Motstanden medførte at de mest kontroversielle problemstillingene, de mest utfordrende samarbeidspartnerne og de mest vågale grepene ble lagt til side for å skape minst mulig uro. Mange vil si dette var feigt og til dels ødeleggende for utstillingen. Jeg vil si det var nødvendig for å klare å gjennomføre prosjektet (2012, s. 82).

Tilsvarende utfordringer oppstod da andre nyanser ble forsøkt belyst gjennom utstillingen på Hadeland Folkemuseum «Alt for Norge: Krig eller fred, onde eller gode, oss eller dem» (2015) ved å løfte frem retorikken knyttet til hvordan enkelte politikere snakker om andre etnisiteter. I museumsansatte Maja Musums (2020) forskning om utstillingen, fremhever hun en quiz med rasistiske uttalelser, der man skulle gjette om det var en FRP-politiker eller Hitler som stod bak uttalelsen. Forsøket på å gjøre 2. verdenskrig mer dagsaktuell for blant annet å nå ut til et yngre publikum, skapte furore. Musum (2020) viser hvordan ulike forventninger til

⁴ NS-barn kunne f.eks. ha blitt knyttet til debatten rundt «IS-barn», der det har vært en egen debatt rundt at det ikke er riktig å kalle barn av IS-tilhengere for IS-barn.

⁵ I ABM-skrift nr. 26 heter det: «Prosjektet BRUDD skal stimulere museene til å hente fram og fortelle de vanskelige og marginaliserte historiene, tørre å stille spørsmål, ta standpunkt, invitere til debatt og *utøve en problemorientert samfunnskritisk funksjon.*»

hva et museum skal være, kan føre til en konflikt mellom museum og lokalsamfunn når museet utfordrer en tidligere etablert oppfatning av nasjonale minner. De nasjonale minnene viser et skarpt skille mellom «oss og «dem», «gjerningsperson» og «offer». Museet kan altså komme i skvis mellom den kollektive erindringen og faglige og museumspolitiske normer for formidling.

Syse (2011) understreker viktigheten av å forstå gjerningspersonens perspektiv, og ikke bare ofrene. Hvis ikke «blir ugjerningen imidlertid komplett umulig å begripe, og den fremstår fort som en naturkatastrofe, uten handlende og bistående aktører» (Syse, 2011, s. 34). Dette kan inkludere å formidle et nyansert bilde av krigens «oss» og «dem». Ved selvmordsepidemien som rammet Tyskland under krigens siste dager, tok titusenvise av tyskere livet sitt, noe som frem til nylig har vært knyttet til nazismens nederlag og derfor ikke har fått noen særlig plass i historien om krigen (Amundsen, 2020). Selvmord blant tyskere er noe som skal ha vært et problem allerede under krigen, og på Fjell festning skal toalettene ha blitt bygget som et fellesrom for å være med på å redusere selvmordsfaren (Kobbeltveit, 2006, s. 53).

Museet skal nå være en kritisk kilde til informasjon og knytte fortid, samtid og fremtid sammen (Musum, 2020, s. 26), men museene har stor frihet til å velge selv hvordan denne samfunnsrollen skal fylles. Kulturhistorikeren Ingvild Aarøe Tønnesen (2010) viser hvordan Kongsvinger festning har valgt å fylle denne samfunnsrollen. Kongsvinger festning ble beleiret under 2. verdenskrig (Tønnesen, 2010, s. 12), men i motsetning til Fjell festning startet denne festningshistorien lenge før, allerede i 1673 (Tønnesen, 2010, s. 10). Gjennom en lang og kontinuerlig forsvarshistorie, blir det likevel trukket paralleller fra nordmenns situasjon under 2. verdenskrig til dagens (her: 2010) flyktningsituasjon. Her påpeker Tønnesen at det da er flyktingene langt borte det fokuseres på, og ikke dem som kommer til landet for å få opphold (2010, s. 76). Grunnen til dette, ifølge Tønnesen, kan være at en slik vinkling ville vært mye mer konfliktfylt og problematisk.

Eksempelene viser at nåtidige sammenhenger har betydning for museenes formidling, samtidig som fremstillingen av fortiden kan være konfliktfylt. På et minnested kan det oppstå en kamp om hvilke stemmer eller hvem sitt budskap som skal få lov å komme til uttrykk, og dermed få retten til å bestemme hva fortiden skal si. En utfordring som kan oppstå ved formidlingen av Fjell festning er at det blir et minnested knyttet til tre ulike grupper: de sovjetiske

krigsfangene som ble ansett som undermennesker og arbeidsdyr, de okkuperte nordmennene i lokalsamfunnet, og tyske soldater. Disse gruppene har blitt tildelt en vesensforskjellig plass i den norske kollektive erindringen. I tillegg led nordmenn, sovjetiske fanger og tyske soldater ulike skjebner på Fjell festning under krigsårene. De ble blant annet rammet av okkupasjon, drap og selvdrap. I den kollektive erindringen opererer skjebnen deres i bestemte spenningsfelt der deres ulike perspektiv skal inngå i et samspill med en stadig endret samtid.

Det moderne mennesket driver hele tiden en prosess der historien kontinuerlig bearbeides, og der vi hele tiden vil velge det som passer best, politisk og kulturelt (Christensen, 2011, s. 18). Samtidig viser tidligere forskning at det ikke alltid er enighet om nettopp hva som passer best, verken politisk eller kulturelt, noe som igjen kan legge føringer for prosessene rundt valg av formidling gjennom minnesteder og museer.

Oppgavens oppbygging

Videre i oppgaven går jeg i kapittel 2 gjennom metode, materiale og forskningsetiske utfordringer. Her redegjør jeg for fremgangsmåten i innsamlingen av forskningsmateriale, og hvilke metodologiske og forskningsetiske vurderinger jeg har gjort i innsamlingen, og bruken og analysen av materialet. Kapittel 3 er det første analysekapitlet, og her analyserer jeg indre forhold i eierstiftelsen Fjell festning på grunnlag av blant annet intervju og leserinnlegg i lokalavisen *Vestnytt*. Dette kapitlet er en innledende del av analysen, og kommer først fordi konflikten påvirker hvordan festningen blir aktualisert som minnested og museum. I kapittel 4, analyserer jeg Fjell festning som minnested, og hvilke hensyn Museum Vest tar i den forbindelse, og hvilket spillerom dette gir. Her diskuteres blant annet hvordan museet forholder seg til at det er opprettet et minnesmerke på festningsområdet. Festningen har vært et minnested før det ble et museum, og derfor kommer det siste analysekapitlet som handler om festningen som museum, kapittel 5, sist. Da har det allerede i de foregående kapitlene blitt diskutert hvilke hensyn som må tas til eierstiftelsen og festningen som minnested, før jeg i dette kapitlet analyserer Fjell festning som museum, og hvordan Museum Vest navigerer seg gjennom ytterligere hensyn og forventninger knyttet til at det er et museum.

2 Metode, materiale og forskningsetiske utfordringer

For å besvare problemstillingen har jeg brukt tre ulike materialtyper; data fra deltakende observasjon, intervjuer og skriftlig materiale. I dette kapitlet vil jeg gjøre rede for hvordan jeg har gått frem under innsamlingen av kildematerialet, og hvordan jeg har valgt å bruke det. Hensikten har vært å undersøke hva slags interesser og motivasjoner som ligger bak festningen som et minneste og et museum, og hvilke stemmer og budskap som kommer til uttrykk. I tillegg har jeg ønsket å se etter oppfatninger om festningen som minneste og museum fra ulike perspektiv.

Deltakende observasjon

For å undersøke hva som blir formidlet under omvisningene, utførte jeg deltakende observasjon på museet. Observasjonen min var delvis deltakende på den måten at jeg deltok på omvisninger, uten at resten av publikum ble gjort oppmerksom på min rolle, men der guidene kjente til at jeg ikke var der som ordinært publikum. Jeg stilte heller ikke spørsmål underveis i omvisningene, slik publikum gjør.

Ved å utføre deltakende observasjon får en mulighet til å kunne beskrive hva folk sier og gjør, uten at det er strukturert av forskeren (Fangen, 2004, s. 12). Målet med observasjonen var også å bli ordentlig kjent med festningen, og å bruke materialet derfra til å danne intervju spørsmål. I tillegg til å undersøke hva som blir fortalt under omvisningene, har jeg også undersøkt hva som skjer i selve formidlingssituasjonen: Hvordan reagerer publikum? Hva spør de om? På denne måten håpet jeg å finne ut av hvilke sammenhenger som former museets formidling.

Sosiologen Katrine Fangen hevder at «med deltakende observasjon kommer du nærmere inn på folk enn ved andre kvalitative metoder, og du får prøvd det de sier, opp mot hva du ser i en rekke ulike situasjoner.» (Fangen, 2004, s. 15). Observasjonen kunne på den måten gi meg et grunnlag til å se etter sammenhenger eller motsetninger opp mot intervju og skriftlig

materiale. Undersøkelse av hva som skjer i formidlingen til publikum kan også bedre utgangspunktet for å analysere intervjumaterialet. Observasjon kan gi en unik mulighet til å studere menneskers samhandling, uten at forskeren påvirker samhandlingen i like stor grad som ved intervju (Fangen, 2004, s. 9). Dette er viktig, fordi Fjell festning er et minneste, og de som kommer der har allerede sterke forestillinger som en del av den kollektive erindringen.

Målet med observasjonen var å oppnå en forståelse av formidlingssituasjonen og danne et mest mulig helhetlig bilde. Dette bildet ble dannet på grunnlag av omvisningene i seg selv, men også ved hjelp av utforskende samtaler med guider og kafeverter. Disse samtalen startet cirka en halvtime før omvisningene, og fortsatte i pausene. Samtalene var ikke formelle, og verken navn eller sitater blir brukt i oppgaven.

Observasjonen ble utført i sommerferien, noe som innebar at Fjell festning hadde flere ulike omvisningstilbud i løpet av den tiden jeg utførte observasjon. Likevel deltok jeg bare på hovedomvisningen. Grunnen til dette valget var at jeg fikk sterke anbefalinger om å prioritere denne av stedsansvarlig, ikke bare fordi det regnes som «hovedomvisningen», men fordi flere av de andre omvisningene var nylanserte og midlertidige, og sjelden hadde noe særlig publikumsoppmøte.

Under selve omvisningen skulle publikum bli vurdert som en gruppe for å gi meg et bilde om det var vanlig å stille spørsmål, og eventuelt hvilken type spørsmål. Derfor ønsket jeg at min tilstedeværelse ikke skulle påvirke situasjonen. Katrine Fangen påpeker at det er viktig å være bevisst på at din tilstedeværelse, som menneske og forsker, vil kunne påvirke situasjoner (2004, s. 14). Hvilken innvirkning en selv har på deltakere under et feltarbeid kan påvirkes av mange ulike faktorer, som blant annet kjønn, alder og etnisitet. Målet er ikke nødvendigvis å ikke ha en innvirkning, men å være bevisst og reflektere over hvilken innvirkning tilstedeværelsen din har (Fangen, 2004, s. 146). Under de utforskende samtalen kom det blant annet opp at jeg hadde en grad i russisk, noe som gjorde at de kan ha oppfattet meg – med rette – som mer enn gjennomsnittlig opptatt av de såkalte russerfangene.⁶ I etterkant av samtalen, under de første omvisningene, fikk jeg et inntrykk av at de i starten ble mer bevisst på å understreke den delen av omvisningen som handlet om russerfangene. Denne mulige påvirkningen skjedde, selv om målet mitt var å påvirke guidene i minst mulig grad.

⁶ Russerfanger var et samlebegrep brukt om alle krigsfanger fra Sovjetunionen.

Selv om jeg gjentok flere ganger til guidene at jeg ikke var der for å vurdere dem som guider, men at jeg først og fremst var der for å vurdere publikums reaksjoner, er det mulig at de selv kan ha følt det som om de ble vurdert. Samtidig deltok jeg på omvisning som en vanlig besøkende kort tid før jeg startet på masteroppgaven min. Derfor hadde jeg også et sammenligningsgrunnlag som ga meg et inntrykk av at omvisningen tilsynelatende ikke ble påvirket av mitt nærvær i nevneverdig grad, utover det som allerede er nevnt angående russerfangene.

Under den deltakende observasjonen tok jeg feltnotater. I starten var de andre deltakerne på omvisningen oppmerksom og nysgjerrig på dette, og stilte spørsmål rundt det. Etter denne erfaringen gikk jeg over til å notere på mobilen. Ved å ha «hodet i mobilen» fikk jeg ikke lenger noen som helst oppmerksomhet, og jeg kunne føre feltnotater uten spørsmål.

Feltnotater er et viktig redskap i det analytiske arbeidet. Ved å lese dem gjentatte ganger kan det tre frem stadig nye mønstre eller betydninger (Fangen, 2004, s. 103). I tillegg vil det bidra til forskerrefleksivitet, der en kommer i en dialog med seg selv og sin egen forforståelse (Nilssen, 2012, s. 41). Vivi Nilssen påpeker at en slik forskerrefleksivitet er en erkjennelse av at all forskning er påvirket av forskerens subjektive teorier, og det er unngåelig at forskningen vil reflektere forskerens livshistorie, herunder bakgrunn, verdier, interesser og miljø (2012, s. 139). Min bakgrunn som russiskstudent er et eksempel på dette, der interessen min for russerfangene er *noe* av det som preger perspektivet mitt i møte med materialet.

Intervju

På grunnlag av observasjon og skriftlig materiale, valgte jeg å utføre intervjuer av museumsansatte som arbeider med administrasjon, drift av museet, forskning og utvikling av formidlingen. I intervjuene har jeg gått i dybden av hva som ligger av forestillinger og oppfatninger knyttet til festningen. Intervjuene med museets stedsansvarlig og museumspedagog har vært en sentral metode for både å hente inn nytt materiale, men også for å undersøke i hvilken grad uttalelsene deres samsvarer med det skriftlige materialet og materialet fra observasjonen. Jeg var ute etter å både innhente faktaopplysninger, samtidig som jeg ønsket å få et inntrykk av hvilke forståelser de ansatte har av den kollektive

erindringen, minnested og museumsformidling. Intervjusvar avdekker ikke betydning, men produserer den gjennom en fortolkende praksis (Kvale og Brinkmann, 2019, s. 187). Kunnskapen som da oppstår produseres sammen av den som intervjuer, og den som blir intervjuet (Kvale og Brinkmann, 2019, s. 36).

Intervjuformen var semistrukturert, der jeg hadde forberedt en intervjuguide med konkrete men åpne spørsmål, noe som ga intervjuobjektene en mulighet for å prate fritt innenfor visse rammer. Dette ga grunnlag for at intervjuobjektene kunne få frem dimensjonene som de mente var viktige for temaene (Kvale og Brinkmann, 2019, s. 48).

Det er kun to ansatte på Fjell festning som ikke jobber som guide eller i kafeen, og som jeg valgte å intervju. Grunnen til dette er at de sitter med det faglige ansvaret og står bak avgjørelsene knyttet til festningen. Informantene har stilling som museumspedagog og stedsansvarlig, og har vært ansatt henholdsvis siden 2014 og 2015. Selv om jeg ikke har intervjuet de andre ansatte, har jeg hatt flere lange og innholdsrike samtaler med flere av dem før og etter omvisninger, altså som del av den deltakende observasjonen, noe som var med å bidra til utviklingen av intervjuguiden (Vedlegg 1).

Intervjuspørsmålene var basert på forskningsspørsmålene. Vanligvis er det et skille mellom hva som er gode forskningsspørsmål, og hva som er gode intervjuspørsmål.

Forskningsspørsmål skal kunne lede analysen (Fangen, 2004, s. 178). Ifølge Fangen bør intervjuspørsmål som oftest være korte og forståelige, og det bør kun stilles ett spørsmål av gangen (2004, s. 179). Mine informanter hadde imidlertid kulturvitenskapelig og historiefaglig bakgrunn, i tillegg til at jeg allerede hadde snakket med dem en gang tidligere. Derfor vurderte jeg at jeg kunne ha spørsmål som både hadde en del faglige begreper, og litt lange formuleringer. Jeg var åpen for å forenkle formuleringene ved behov under utførelsene av intervjuene, men det ble veldig tidlig klart for meg at det ikke var nødvendig.

I starten av feltarbeidet hadde jeg et møte med stedsansvarlig og museumspedagog der vi snakket om festningen. Møtet ble til en samtale på cirka to timer, og ga meg en fordel i forberedelsen av intervjuene, der jeg på forhånd blant annet visste hvilke begreper de var fortrolige med, at en av dem var mer pratsom enn den andre og at de svarte effektivt og klart.

Intervjuguiden hadde 24 spørsmål innenfor temaene *festningen som museum, festningen som minnested, den kollektive erindringen og publikum* (Vedlegg 1). I analysen av det skriftlige

intervjumaterialet nærleste jeg tekstene ved å bruke tematisk analyse. Tematisk analyse er en metode for å identifisere og analysere visse mønstre (Braun og Clarke, 2006, s. 6). Selv om tematisk analyse er mye brukt, er det ikke en helt klar ramme for fremgangsmåten (Braun og Clarke, 2006, s. 6). Fremgangsmåten min innebar å lese intervjuene flere ganger parallelt med at jeg gikk gjennom annet skriftlig materiale. Det førte til at noen tema, for eksempel økonomi, etter hvert ble et mindre sentralt tema, mens tema som konflikten mellom Museum Vest og SØF ble mer sentral.

Temaene som kom frem under nærlesingen la grunnlag for analysekapitlene som henholdsvis hoved- og underkapitler. I forkant av intervjuet hadde jeg fått beskjed om at informantene hadde satt av cirka to timer for intervjuet. Dette ga i utgangspunktet nok tid for relativt utfyllende svar på de ulike spørsmålene. Katrine Fangen påpeker at det er viktig å ikke følge intervjuguiden slavisk, for å ikke gå glipp av spontan oppfølging av informasjon som kan komme frem under intervjuet (2004, s. 179). Derfor var det viktig for meg og også ha nok tid til å kunne la dem snakke litt fritt for å ikke gå glipp av eventuell relevant informasjon som jeg ikke hadde tenkt på i forkant.

Fangen skriver at intervjuutsagn bør ses som folks selvrepresentasjoner, og ikke som om det var handlingsdata (2004, s. 172). Med dette mener hun at man ikke kan ta for gitt at det er samsvar mellom hva folk sier og hva de gjør, og at historien heller gjenspeiler hvordan de ønsker å fremstille seg selv. I intervjuene som jeg utførte kunne selvrepresentasjon fremtre som representasjon av informantens stilling, eller som representasjon av museet. Dette prøvde jeg å være bevisst på både da jeg stilte spørsmål under intervjuene og ved selve analysearbeidet.

Offentlige dokumenter

Ved gjennomgang av offentlige dokumenter har jeg særlig knyttet materialet opp mot nøkkelord som *minnested* og *museum*, men også stilt åpne spørsmål underveis i prosessen.

Først gikk jeg gjennom stortingsmeldinger knyttet til kulturarvs- og museumspolitik. Dette er relevant fordi det uttrykker myndighetenes politikk, som igjen legger føringer for offentlige museer. Av offentlige dokumenter har jeg også søkt hos blant annet Riksantikvaren. Der var

det flere dokumenter knyttet til det fysiske arbeidet på festningen, som blant annet fjerning av fukt og mugg, i tillegg til diverse søknader om midler. Dette fremstod relevant, da jeg var åpen for at økonomien kunne spille en viktig rolle når det kom til valg og avgjørelser knyttet til festningen. I tillegg har jeg benyttet relevant skriftlig materiale som sier noe om bakgrunnen for at festningen ble fredet av Riksantikvaren, og om grunnene til at det ble opprettet et museum. Annet sentralt materiale er verneplanen fra 2012⁷, som gir et innblikk i museets opprinnelige planer for og hensikter med formidlingen. Dette er dokumentarisk materiale som dekker en lengre periode og gir en kontekst til forskningsspørsmålene i oppgaven.

Det viste seg å være store forskjeller på hva som var planlagt i verneplanen fra 2012 og hvordan det var rundt tiden jeg utførte feltarbeid i 2021. Dette ga grunnlag for svært mange av intervju spørsmålene.

Mediemateriale

I arbeidet med forskningsmaterialet har jeg skilt mellom tradisjonelle medier som aviser, og sosiale medier. Noe av det første jeg startet med var å «følge» festningen på sosiale medier. I utgangspunktet kunne jeg ikke se så mye relevant tekst for oppgaven min i sosiale medier. Verken det som ble postet av kontoene knyttet til Fjell festning, eller kommentarene fra utenforstående fremstod som relevant ved første øyekast. Men under intervjuene ble jeg tipset om helt konkrete saker der Sotra og Øygarden Forsvarsforening (SØF) hadde uttrykt sterk misnøye med ulike ting som utspilte seg på festningen, blant annet en kunstutstilling og utleie av location til musikkvideoer. Det var postet hyppig, så jeg måtte bla meg veldig langt tilbake for å finne sakene som ble nevnt. Da jeg fant sakene, fremstod de relevant for problemstillingen, og jeg kategoriserte dem som en del av mediematerialet.

Dette bidro til at jeg brukte ordsøkefunksjonene i ulike aviser for å undersøke om denne konflikten, eller annet relevant materiale var diskutert i media. Det ble tidlig klart at saker om festningen var særlig aktuelt i lokalavisen *Vestnytt*, da hovedsakelig knyttet til en konflikt mellom partene i eierstiftelsen Fjell festning (SFF). Eierstiftelsen består av to representanter

⁷ Ifølge stedsansvarlig ble aldri verneplanen endelig godkjent i styret (Stedsansvarlig, e-post, 17.11.2021).

fra Sotra og Øygarden forsvarsforening (SØF), to representanter fra kommunen og to representanter fra Museum Vest. Stiftelsen eier festningen og gjenstandssamlingen som hører til den. Museum Vest er i utgangspunktet alene om formidlingsansvaret, men så lenge de ikke kan bestemme alene over det materielle, står de likevel ikke fritt i formidlingen. Derfor anså jeg denne konflikten som en relevant del av det skriftlige materialet. Materialet fra *Vestnytt* viste seg i stor grad å overlappe med materialet fra sosiale medier, derfor valgte jeg av personvern hensyn å kun benytte meg av materialet fra *Vestnytt*, da et leserinnlegg i en avis kan regnes som mer offentlig enn kommentarer på sosiale medier (NESH, 2018).

Mesteparten av det skriftlige materialet samlet jeg inn før intervjuene. Hensikten med dette var at det skriftlige materialet, sammen med materialet fra observasjonen, skulle danne grunnlaget for intervju spørsmålene.

Forskningsetiske betraktninger

I all kvalitativ forskning vil det kunne dukke opp etiske utfordringer, både forventede og uforutsette. Tidlig i arbeidet dukket det opp en uforutsett etisk utfordring knyttet til en konflikt i eierstiftelsen til festningen. Dette førte til at jeg måtte ta flere vurderinger av hvordan jeg skulle bruke intervjuene, slik at informantene ikke skulle risikere konsekvenser knyttet til uttalelsene sine om konflikten (NESH, 2021, s. 15). Her var det en tosidig avveining, der de på den ene siden uttalte seg i kraft av sin stilling samtidig som stillingen deres hindret den samme grad av identifisering som kunne blitt gitt som privatpersoner. Etter å ha gjennomgått materialet, vurderte jeg det slik at jeg ikke trengte å bruke mange av uttalelsene om konflikten. Det var likevel noen uttalelser som jeg anså som relevant for oppgaven, og som jeg valgte å bruke. Grunnen til denne avgjørelsen var at begge informantene ytret det samme, noe som reduserte sannsynligheten for konflikt innad i Museum Vest. Informantene fikk også lese gjennom intervjuene etter transkripsjon, og da hadde de hatt noen måneder til å tenke gjennom om det var noe de ville at jeg skulle utelate. Ut ifra det skriftlige materialet, og intervjuene, fremstod konflikten såpass betent at uttalelsene som jeg hadde valgt å bruke fremstod relativt ubetydelige i sammenligning.

I møte med sensitivt materiale, som 2. verdenskrig, var det en forventning om at jeg kunne risikere å komme i et dilemma mellom forpliktelsen til å være sannhetssøkende (NESH, 2021, s. 6) og hensynet til folks ettermæle og fremtidige generasjoner (NESH, 2021, s. 25). Denne problemstillingen viste seg likevel å ikke bli aktuell for oppgaven.

I forbindelse med deltakende observasjon og intervjuer måtte jeg gjøre en rekke vurderinger knyttet til anonymisering. Ifølge den nasjonale forskningsetiske komite for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) innebærer anonymisering at «forbindelsen mellom personer og informasjon blir fjernet, slik at opplysningene ikke kan spores tilbake til individet.» (NESH, 2021, s. 21). På grunnlag av at verken navn eller sitater fra guidene skulle bli anvendt i oppgaven, anså jeg det som tilstrekkelig med godkjenning fra ledelsen på vegne av guidene og ikke direkte fra guidene selv. Hvis jeg på noe tidspunkt vurderte det slik at materialet fra guidene var nødvendig å bruke på en mer identifiserende måte, eller hvis jeg opplevde dem som usikre på hva min tilstedeværelse kunne innebære for dem, ville jeg tatt kontakt med dem direkte for å be om skriftlig samtykke. Dette ble ikke nødvendig.

Min tilstedeværelse var som nevnt avklart med ledelsen, men da på det grunnlaget at jeg skulle ha mer fokus på publikum enn på guidene. Det har ikke på noe tidspunkt blitt brukt identifiserende beskrivelser av publikum, og de ble derfor ikke bedt om å gi samtykke. Publikum var ikke klar over formålet med min tilstedeværelse i og med at de ikke spurte slik som ved situasjonen rundt føringen av feltnotater.

Stedsansvarlig og museumspedagog derimot, kan regnes som offentlige personer. De uttaler seg som faglig ansatte og ikke privatpersoner. Derfor var det ikke samme behov for aidentifisering som det ellers er ved intervjuer. Likevel skal det alltid være et informert samtykke. Det innebærer at deltakeren er tilstrekkelig informert om hensikten med forskningen, og mulige belastninger som kan oppstå (NESH, 2021, s. 17). I forkant av intervjuene sendte jeg derfor ut en samtykkeerklæring som jeg fikk tilbake signert før intervjuene startet (Vedlegg 2). I samtykkeerklæringen ble det påpekt at de *ikke* kom til å bli anonymisert i oppgaven. Jeg har likevel valgt å utelate navnene deres, og heller bruke stillingstittelen. Stillingstittelen bidrar til at det blir mer klart at de uttaler seg som ansatte og ikke privatpersoner.

Informantene fikk tilsendt utskrift av transkripsjonene for gjennomlesing, og for å korrigere eventuelle feil (NESH, 2021, s. 23). Under begge intervjuene ble det uttrykt et ønske om å

utelate noen få utsagn fra oppgaven som ikke var relevante. En endelig gjennomlesing kunne gjøre intervjupersonene helt trygge på at de kunne kjenne seg igjen i uttalelsene, og at jeg var innforstått med hva som eventuelt ikke skulle brukes i oppgaven. Dette er ekstra viktig når de uttaler seg som delvis avansert: Selv om jeg ikke bruker navnene deres direkte i oppgaven, er det lett å knytte stillingstitlene til deres fulle navn.

Ved transkribering fra muntlig samtale til tekst skjer det en oversettelse som krever en rekke vurderinger og avgjørelser, der blant annet velformulerte muntlige uttrykk kan fremstå usammenhengende ved direkte transkripsjon (Kvale og Brinkmann, 2019, s. 204 og 205). Derfor valgte jeg å transkribere intervjuene uten å legge vekt på blant annet tonefall og korte tenkepauser. Under intervjuene uttaler både intervjuobjektene og jeg hyppig et bekræftende «ja, ja» mens den andre parten snakker. Dette regner jeg som en høflighetsgest for å vise at en lytter, og har utelatt det fra transkripsjonen for å ikke ødelegge så mye av flyten. I tillegg har jeg utført litt enkel språkvask, der både informantene og jeg har benyttet oss av hjelpeord som for eksempel «på en måte», både for å redusere støy og øke lesbarheten, og fordi det fremstår som irrelevant i sammenhengen.

3 Eierstiftelsen Fjell festning

I dette kapitlet vil jeg redegjøre for eierforholdene på Fjell festning og det vanskelige samarbeidet innad i eierstiftelsen. Samarbeidsproblemene har skapt utfordringer for driften, som har fått følger for hva som aktualiseres på festningen. I kapitlet undersøker jeg følgende spørsmål: Hvordan påvirker de ulike interessene i eierstiftelsen Fjell festning hvilket meningsinnhold som aktualiseres på festningen? Konflikten diskuteres på grunnlag av forsvarsforeningen SØFs nettsider og artikler og leserinnlegg i lokalavisen *Vestnytt*, der representanter for SØF har uttrykt seg om festningen. Dette blir diskutert opp mot perspektiver fra Stortingsmelding 23 (2020–2021) *Musea i samfunnet — Tillit, ting og tid* og intervjuer med stedsansvarlig og museumspedagog.

Bakgrunn

Fjell festning er som nevnt eid av eierstiftelsen Fjell festning (SFF), men driftet av Museum Vest. Stiftelsen eier festningen og gjenstandssamlingen som hører til den. Styret i stiftelsen består av to representanter fra Sotra og Øygarden Forsvarsforening (SØF), to representanter fra kommunen og to representanter fra Museum Vest. Denne oppdelingen av eierskap og drift, har lagt grunnlaget for uenigheter innad i eierstiftelsen. Konflikten viser både hvordan ulike forventninger til formidling av krigshistorien, forskjell mellom lokal og nasjonal drift og uklare eierforhold påvirker hva som utspilles på Fjell festning.

SØF ble grunnlagt i 1990 (Norges Forsvarsforening, 2022) og er en frivillig forsvarsorganisasjon som har lagt ned mye arbeid i å restaurere festningen gjennom mange år fra tidlig 1990-tall (Kobbeltveit, 2006 s. 145). I tillegg til restaureringsarbeid, drev SØF med formidling og arrangerte omvisninger på festningen. Dette var både kostbart og tidkrevende dugnadsarbeid, og i 2008 overtok Museum Vest driften. Da hadde Riksantikvaren fredet festningen fire år tidligere i 2004.

I forbindelse med at Museum Vest overtok driften av Fjell festning fra SØF, ble det ikke lenger bare et lokalt museum, men en del av Museum Vest, en organisasjon med til sammen åtte museer. I tillegg er de en del av ICOM, som legger visse føringer. Ytterligere inngår Museum Vest i to av Norges 22 faglige museumsnettverk, nettverk av «Fiskerihistorie og kystkultur» (Kulturrådet, 2016, 2020), og i Nasjonalt museumsnettverk for demokrati og menneskerettigheter.

Konflikten er først og fremst mellom SØF og Museum Vest, der stedsansvarlig på Fjell festning hevder at kommunen holder seg passiv og nøytral. Påstanden om at kommunen har en mindre delaktig rolle i konflikten, samsvarer med funn fra annet materiale jeg har gjennomgått, deriblant uttalelser i tradisjonelle medier, sosiale medier og ulike rapporter knyttet til festningen.

Konflikt etter endring av driftsansvar

Det ble en stor endring i driften fra festningen ble lokalt drevet av SØF. Museum Vest er et stort museum i norsk sammenheng, og stedsansvarlig uttrykker at det er vanskelig å forestille seg hvor invaderende det kan være når et museum inngår i store nettverk. Med rundt 70 faglige ansatte å forholde seg til, blir det mange hensyn og forventninger for de to faglige ansatte på Fjell festning, og ikke bare hensyn og forventninger fra SØF og kommunen. Stedsansvarlig forklarer noe av det han mener er årsaken til at SØF og Museum Vest er uenige om museumsdriften:

(...) så er det sånn at på Fjell festning, så vil de gamle eierkreftene, de sterke kreftene rundt, *egentlig* lage et museum selv. Og så anerkjenner de at det er jo ganske tidkrevende, det er jo for så vidt en fulltidsjobb, men så sier de at, "ja, men dere skal gå inn og gjøre formidlingen," og så prøver jeg å si at, "ja, men i et museum, er formidling en *bit* av det, og så er forskning og det er forvaltning og skal også på en måte i tillegg gjøre fornying

Hvis det er slik han hevder, at SØF enten direkte, eller indirekte vil drifte museet selv, kan det handle om forventningene innad i SØFs egen organisasjon. Ifølge nettsiden deres, skal SØF

«arbeide aktivt for å holde våre krigsminner i hevd» (Norges Forsvarsforening, 2022). Det kommer ikke frem hva som menes med *våre* krigsminner, om det er nasjonens krigsminner eller om det er krigsminner de selv eier eller drifter. Hvorvidt det gjelder både materielle og immaterielle krigsminner står det heller ingenting noe om. Fokuset er i alle fall på at det handler om at krigsminner skal *bevares*. Det står ingenting om at krigsminner skal nyanseres, utfordres, settes i sammenheng eller tilsvarende, kun at de aktivt skal holdes i hevd.

Slik det fremgår av SØFs nettsider, og hvordan stedsansvarlig skisserer ønskene fra SØF, ville det ved en direkte eller indirekte styring fra SØF være vanskelig eller umulig å kvalitetssikre at samling, forskning, formidling og bevaring skjer i henhold til myndighetenes og ICOMs føringer. Det at museet er offentlig finansiert gir noen klare føringer for hvordan de driver det, forteller stedsansvarlig. Selv om museet Fjell festning er offentlig finansiert, er finansieringen bare delvis, og Museum Vest er derfor avhengig av andre inntekter for å få driften til å gå rundt. Konflikten med SØF skal ha skapt både økonomiske vansker for Museum Vest, og omfattende inngrep i formidlingen. I en rapport med tittel «Bakgrunn og forutsetninger for dagens konflikt» (Museum Vest, 2017) sendt fra Museums Vest til Fjell kommune og kulturavdelingen i fylket, står det at «eierstyrets avgjørelser påvirker avdelingens drift helt fra begynnelsen» (Museum Vest, 2017, s. 2) og at SFF har gjort «vedtak som fikk konsekvenser for avdelingens drift» (Museum Vest, 2017, s. 2). I rapporten blir det beskrevet et svært dårlig samarbeidsklima, noe som skal ha startet før stedsansvarlig og museumspedagog begynte å jobbe på Fjell festning. Det blir også hevdet at konflikten med SØF skal ha påvirket Fjell festnings mulighet for utvikling (Museum Vest, 2017, s. 3) og i tillegg fått negative konsekvenser for arbeidsmiljøet (Museum Vest, 2017, s. 3). Ifølge stedsansvarlig har kommunen vært så passiv at «i grove trekk så kan du si det at Fjell kommune har trukket seg ut», mens SØF og Museum vest har «herjet med hverandre» i årevis.

Passiv holdning hos kommunen

Kommunen forholder seg passiv eller nøytral, ifølge stedsansvarlig, men det kommer ikke frem hvorfor dette er tilfelle. Det kan være ulike aspekter som spiller inn: I regional kulturplan for Hordaland står det at «kulturminnevern er ofte lite tydeleg som fag- og politikkområde i lokal forvaltning, mellom anna grunna lite kompetanse i kommunane.» (Fjell

kommune, 2019, s. 20). Det kan være at kommunen ikke har hatt den nødvendige kompetansen til å være tydelig i stiftelsen. Det kan også ha vært avgjørende for kommunen at det aldri hadde vært et museum hvis ikke SØF hadde «lagt ned *enormt* mye tid» (Stedsansvarlig). Før SØF kom inn i bildet skal festningsområdet, ifølge stedsansvarlig, ha vært «bare en ruin, mer eller mindre, full av søppel og greier, som de ryddet ut og la ned hundrevis, om ikke tusenvis av dugnadstimer for å få det opp». Det at en lokal organisasjon har brukt såpass mange dugnadstimer, viser et stort engasjement som igjen kan bidra til en følelse av eierskap. Engasjementet til SØF kan også komme av en opplevelse av at minnemiljøet knyttet til krigen var, og er, i ferd med å forsvinne. Det kan være vanskelig å holde «krigsminner i hevd» gjennom et minnemiljø, når det blir færre og færre igjen av dem som har opplevd krigen. Ved at tidsvitner forsvinner, kan det oppstå et større behov for å «fastslå» hvordan noe har utspilt seg. Dette samsvarer med Noras påstand om at når minnemiljøer forsvinner, da oppstår minnsteder (Ronström, 2007, s. 207). Å sette i stand festningen slik den var under okkupasjonsårene, kan være et forsøk på å la minnet leve gjennom noe materielt. Men et materielt minnsted kan være mangetydig og bære i seg ulikt meningsinnhold, samtidig som meningsholdet kan endres over tid, noe som er fremtredende i konflikten mellom Museum Vest og SØF.

Misnøye og uenighet vedrørende bruk av festningen

SØF uttrykker sterke meninger om hva de mener kan utspilles og ikke utspilles på et slikt minnsted. I *Vestnytt*, 20. juni 2016 står det følgende: «Det ble rabalder i fjor, da Flimmer Film spilte inn zombiekomedien «Saving the Human Race» (Økland, 2016) på Fjell festning. Tillatelsen skal ha blitt gitt av Museum Vest, men forsvarsforeningen mente at det var respektløst å spille inn en slik film på et sted med en sterk krigshistorie. Den sterke motstanden mot en variert bruk av festningen kommer til uttrykk flere steder i medier og sosiale medier, blant annet i et leserinnlegg av tidligere leder i SØF, Elsa Nordvik, i lokalavisen *Vestnytt*. Med overskriften «Fornøyelsesparken Fjell festning» viser hun til at festningsområdet har blitt brukt som location først for en spillefilm, og deretter en musikkvideo (Nordvik, 2016). Det kan virke som om SØF oppfatter utradisjonell bruk av festningen som like respektløst som om man startet en fornøyelsespark på et minnsted. Videre i leserinnlegget skriver Nordvik: «Museum Vest viser med all tydelighet at de er

historieløse når det gjelder historien om Fjell festning, tragedien for krigsfangene og for bygdefolket. Det er vondt å være vitne til at et fredet krigsminne blir brukt så respektløst» (Nordvik, 2016). Nordviks uttrykk, at det er «vondt å være vitne til», viser en sterk følelsesmessig tilknytning til festningen. Det er ikke bare utleie til eksterne aktører, som filmselskap, den tidligere SØF-lederen reagerer på. I et leserinnlegg med overskrift «Fjell festning og Museum Vest, hva er det?» kritiserer Nordvik Fjell festnings annonsering av påsketur til festningen der det står: «(...) leit etter påskeegg i kanonbrønnen, tegnekonkurranse, påskeverksted i kafeen. Utstillinger, kafé, butikk. Velkommen til Fjell festning» (Nordvik, 2019). Nordvik uttrykker at en slik kommersialisering bryter med SØF sin tanke om at de måtte «formidle historien til den oppvoksende slekt». Avslutningsvis oppsummerer hun med at: «Fjell festning er fredet! Skal utviklingen bli en utstrakt kommersialisering bør det skje i et eget bygg og ikke inne i en fredet festning. Kanskje historien og Fjell festning ikke var verdt å ta vare på likevel?» (Nordvik, 2019).

Det er altså sterk misnøye som blir uttrykt om hvilke hensyn som bør tas på et krigsminneste. Misnøyen fremstod ikke like fremtredende i 2012. I verneplanen fra 2012 (SFF, 2012, s. 41) står det at det er blitt holdt utekonserter med blant annet artisten Rein Alexander og bandet Vamp på festningsområdet. Det skal ha blitt servert alkohol og mat i kafelokalet, og i verneplanen står det at «Slike arrangement er i tråd med intensjonane til Museum Vest, Stiftinga Fjell Festning og Fjell kommune» (SFF, 2012, s. 41). I lys av dette, virker det noe uklart om misnøyen som blir uttrykt blant annet i *Vestnytt*, handler om et mer tradisjonelt syn på populærkultur, eller om misnøyen kan ha eskalert på grunnlag av en vedvarende konflikt. Ifølge Museum Vest skal deler av kritikken i media ha kommet frem samtidig som konfliktnivået i SFF var så høyt at arbeidstilsynet ble involvert (Museum Vest, 2017, s. 5).

Selv om mye kan tyde på at konflikten har en rolle i misnøyen om hva som utspilles på festningen, så fremstår det som partene har et grunnleggende ulikt syn på hvordan festningen bør aktualiseres som et krigsminneste. Som nevnt problematiserer Young selve begrepet minneste ved blant annet å diskutere hvordan minneste aldri blir skapt i et vakuum (1993, s. 2-3). I starten ble minneste «gjenskapt» av SØF, en privat og lokal forsvarsforening, men nå derimot, er det vevd inn i Museum Vest som har føringer fra både myndighetene og ICOM. Dette endrer ikke nødvendigvis det fysiske og fastmonterte på festningen, men det påvirker selve bruken; hva som anses som greit å gjøre av aktiviteter på minneste. Det kan

virke som om den tidligere SØF-lederen er uenig i både den innvendige og utvendige bruken av festningen, og hvis det *må* være kommersialisert bruk, bør det skje i et eget bygg. Hun nevner dog ikke hvor dette bygget skulle vært, tatt i betraktning at festningsområdet er fredet og at det derfor ikke uten videre kan settes opp et nytt bygg der. Nordvik hevder at Museum Vest sin bruk av festningsområdet viser at de er «historieløse», at de ikke kjenner til hva som har utspilt seg der i krigsårene. Museumspedagogen derimot, hevder at det var historieløst *før* Museum Vest kom inn i bildet:

Så ja, du kan trygt si at det var veldig stor forskjell før vi kom inn, og veldig mange av guidene var jo medlem⁸ av Sotra og Øygarden forsvarsforening og hadde en formidling som var direkte feil. De fortalte ting som var helt usant, blant annet om henrettelse av fanger inne i gangene.

Ved at begge parter kaller hverandre for historieløse, kan det fremstå som at de forstår historiebegrepet noe ulikt. For Nordvik gis det et inntrykk av at Museum Vest er historieløse på den måten at de ikke er villige til å ta innover seg hvordan det var for dem som opplevde krigens grusomheter på festningsområdet. Når Museum Vest beskriver SØF for historieløse, handler det tilsynelatende om at de mener at SØF ikke kjenner til selve historiefaget og dets krav til etterrettelig kildebruk. Museum Vest problematiserer mangelen på faglig kompetanse hos SØF, og hevder at de bidrar til å forringe stedets verdi (Museum Vest, 2017, s. 7). Slik Museum Vest beskriver det, handler ikke dette om økonomisk verdi, men festningens og områdets kulturminne-verdi. SØF skal blant annet ha fylt to kanonstillinger med betong og plassert kanoner på dem. Museums Vest skriver:

Det finnes ikke belegg for at disse kanonene noen gang har vært plassert på festningen og gjenstøpningen har ødelagt disse to kanonstillingene. Museum Vest blir assosiert med denne praksisen da publikum naturlig nok ikke er opptatt av om det er stiftelsen eller museet som er ansvarlig for dette (Museum Vest, 2017, s. 7).

Slik Museum Vest uttaler seg, er det ikke avgjørende om publikum liker kanonene eller ikke, men at de ikke vil assosieres med at festningen aktualiseres på en måte som ikke følger faglige kriterier.

⁸ Med dette mener hun at tidligere guider var frivillige fra SØF, og ikke at Museum Vests guider har vært medlemmer av SØF tidligere.

Der Museum Vest på den ene siden er opptatt av å gi et historisk riktig bilde, synes SØF på den annen side å ha et stort fokus på hvordan formidling knyttet til 2. verdenskrig *bør* utspille seg. Den kollektive erindringen fremstår som mer sentral enn historiske fakta. Noe av årsaken kan være at SØF slo fast tolkningen sin av Fjell festning *før* Museum Vest kom inn i bildet. James Young hevder at det oppstår en illusjon om en kollektiv erindring når det skapes et minnested (1993, s. 6), noe som kan forårsake en konflikt når et minnested inngår i nye forståelser med nye omstendigheter. De nye omstendighetene rundt Fjell festning kan fremstå som et autoritært maktforhold, der det offentlige nå innehar makt til å forme erindringen på en ny måte. Stedsansvarlig eksemplifiserer hvordan denne makten utspilles på Fjell festning ved å fremheve at det må være et mål for Museum Vest å utfordre de fastsatte rammene i den kollektive erindringen i formidlingen på Fjell festning. Dette samsvarer i stor grad med myndighetenes nåværende erindringspolitikk:

På same måten som det er naudsynt at samlingane ved musea representerer det mangfaldet som folket i landet og historia deira ber med seg, er det avgjerande at musea i formidlinga strevar etter variasjon og breidd i tematikk, innfallsvinklar og formidlingsformer. Mangfald som verdi inneber å gjera synleg og verdsetja at me ber med oss ulike røynsler og perspektiv som kan tilføra fellesskapen noko positivt og utvida forståinga av, og forteljinga om, oss alle som ein stor heilskap. Dei felles samtaleromma for refleksjon og meiningsdanning er avgjerande i eit demokrati. Det kritiske, offentlege ordskiftet er viktigare enn nokon gong. (St. meld. 23 (2020-2021), s. 59).

I stortingsmeldingen er det forventninger om «variasjon og breidd i tematikk, innfallsvinklar og formidlingsformer» og at det kommer frem «ulike røynsler og perspektiv». Det står ikke eksplisitt at den kollektive erindringen skal utfordres, men forventningene i stortingsmeldingen samsvarer i liten grad med de få stemmene og perspektivene det er rom for i den kollektive erindringen. Erindringspolitikk søker å fremme en bestemt form for kollektiv erindring, og motivene og aktiviteten vil alltid variere i takt med den som står bak (Soleim, 2018, s. 366). Anne Eriksen argumenterer som vi har sett, for at den kollektive erindringen er enda mer selektiv enn historieskriving (Eriksen, 1999, s. 101), og i lys av et slikt perspektiv samsvarer det med at SØF viser en betraktelig mer selektiv holdning enn Museum Vest til hva som kan formidles på et krigsminnest. Ved at SØF er en lokal

organisasjon, kan den kollektive erindringen de står for også være preget av lokale variasjoner.

Kilder til konflikt

Det er flere aspekter som skaper et skille mellom SØF og Museum Vest. Museumspedagogen uttrykker at noe av det som skiller dem er at SØF er «(...) drevet av amatører, uten egentlig respekt for kulturminneloven eller i det hele tatt kunnskap om kulturminneloven (...)».

Manglende kunnskap om kulturminneloven blir også problematisert i rapporten fra Museum Vest til kommunen og fylket, der det står at de ved «gjentatte anledninger oppdager at SFFs manglende kulturvern faglige kompetanse fører til ødeleggende inngrep i sårbare kulturminner. Nå senest ved at de har tillat store hogstmaskiner å kjøre gjennom sårbare og ikke-dokumenterte områder på det sentrale festningsområdet» (Museum Vest, 2017, s. 10).

Selv om Museum Vest og SØF er med i SFF, viser museumspedagogen til en stor forskjell blant medlemmer i SØF og ansatte i Museum Vest. Mens ansatte i Museum Vest, som museumspedagog og stedsansvarlig har historie- og kulturvitenskapelig bakgrunn, er det ikke spesifikke krav for å være medlem i SØF ifølge stedsansvarlig: «de tiltrekker seg jo folk som har interesse for forsvaret, men de trenger ikke nødvendigvis være militærfolk, men det kan være alle mulige». Det er altså tilsynelatende ingen krav om utdanning knyttet til historie eller kultur i SØF. Uten en relevant faglig bakgrunn, som utfordrer etablerte historiske og kulturelle sannheter, kan det tenkes at den kollektive erindringen får en større plass hos dem enn hos Museum Vest. Anne Eriksen hevder at den kollektive erindringen knyttet til 2. verdenskrig har en mytisk posisjon i norsk kultur (1999, s. 102). En slik historisk betydning i det kollektive minnet kan, ifølge Pierre Nora (1989), få lokale minner som opprinnelig har hatt store variasjoner til å strømlinjeformes til ett felles nasjonalt minne. Dette kan være vanskelig å utfordre. Stedsansvarlig forteller:

(...) det er veldig strenge føringer på hvordan du kan fortelle den historien. Andre historier i samfunnet står en ganske fritt til å fortelle, men selve krigsfortellingen i Norge, den har noen sånne veldig klare rammer, og du kan for eksempel se hva som skjer hvis en prøver å utfordre de rammene. Da kommer en i en situasjon der en møter

motstand, og en av grunnene til at vi møter motstand på Fjell er at vi inkluderer gjenstander på Fjell som de mener ikke hører hjemme der.

Motstanden stedsansvarlig viser til, kommer først og fremst fra «dem som har et sterkt eierskap til stedet», medlemmer i SØF. Han sier de vil at «ting skal handle om *bare* festningen, *bare* krigen og *bare* på en spesiell måte om krigen». Stedsansvarlig forteller at kritikken de mottar går ut på at det ikke skal foregå formidling som går utover kjerneoppdraget på et minnested. Hva som er kjerneoppdraget, er det ikke enighet om. SØF synes å mene at kjerneoppdraget er å formidle kollektiv erindring, mens Museum Vest mener at kjerneoppdraget er å belyse ulike perspektiv i takt med utviklingen i samfunnet og i takt med tilgang til nye kilder.

Konflikten mellom Museum Vest og SØF, skal ha lagt begrensninger på hva som kan utspilles på festningen. Museumspedagogen forteller om noen av utfordringene de motstridende holdningene medfører:

(...) vi har masse planer for ny formidling og ting vi vil jobbe med, men det blir trenert, så den stiftelsen er rett og slett en stor brems. (...)Vi kan egentlig gjøre ganske mye, men så er det jo i forhold til fordelingen, for de er på en måte huseier og skal betale alt som går på det huslige. Og det kan gjøre at ting blir trenert og sånt. Bare sånn som for eksempel en enkel ekstern kontroll av brannslukkingsapparat, som vi skal ha årlig, kan bli veldig vanskelig.

Selv om Museum Vest i utgangspunktet er alene om formidlingsansvaret påpeker museumspedagogen at SØF likevel klarer å påvirke det indirekte ved sin rolle som huseier. Dette skal handle om en vedvarende uenighet om rolleforståelse (Museum Vest, 2017). Museumspedagogen beskriver stiftelsen som «superkonservativ og som har altfor mye makt», noe som gjør at museet møter motstand når de våger å utfordre den kollektive erindringen. Motstanden går på bekostning av å kunne formidle fritt, slik myndighetene forventer. I Stortingsmelding 23 står det at museer forvalter stor tillit, noe som kanskje er deres største kapital og at «Tilliten heng saman med musea sin autonomi og frie, faglege stilling.» (St. meld. nr. 23 (2020–2021) s. 8). Dette kan være vanskelig for et offentlig finansiert museum, som Museum Vest. Ifølge stedsansvarlig har det vært oppe til vurdering om det er *for* vanskelig, og i perioder skal konfliktnivået ha vært så høyt at Museum Vest har vurdert å

trekke seg ut. Problemene stedsansvarlig beskriver er ikke unike for Fjell festning. I Stortingsmelding 23 står det:

I utgreiinga Museum og samfunn, kjem det fram at det er solid empirisk belegg for å konstatere at deling mellom driftsstyra i konsoliderte einingar og eigarstyra knytte til ulike delar av samlingane, har vore ein uheldig konsekvens av museumsreforma som for mange museum har kravd store interne ressursar. Dels har dette handla om manglande avtaleverk, dels om avtaleverk der eigarstyre har hatt veto- eller omgjeringsrett og dels har det handla om kryssande avtalar med ulike interessentar. I rapporten heiter det:

Uklare eierforhold, manglende avtaler og utydelige mål for de konsoliderte museenes virksomhet har gjort at museene har hatt utfordringer med å få til internt samarbeid og til å få til de faglige synergiene som reformen var ment å ha. (St. meld. 23 (2020-2021), s. 24).

Det er altså flere museer som har brukt store ressurser på tilsvarende problemer knyttet til blant annet eierstyre av samlinger. At slike problemer er utbredt, kan si noe om at det ikke «bare» handler om at SØF er mer konservativ enn Museum Vest. Stedsansvarlig legger på ingen måte skyld bare på forsvarsforeningen:

(...) det betyr ikke at jeg frikjenner Museum Vest. Og jeg tenker at den største synden her er nok at Fjell kommune lot være å være en aktiv part i mange år, og lot en forening og et museum som egentlig hadde litt motstridende interesser, krangle seg imellom.

Selv om stedsansvarlig flere ganger uttrykker en kritisk holdning til SØF og deres holdning til hvordan krigshistorien bør utspille seg på Fjell, er han tydelig på at han ikke mener at det bare er SØF og deres holdninger som er problemet. Han verken «frikjenner» sin egen organisasjon eller kommunen. Stedsansvarlig går heller langt i å antyde at kommunen kunne redusert konflikten ved å være en mer aktiv part. På tross av at stedsansvarlig anerkjenner at alle partene i eierstiftelsen SFF har en rolle i den mangeårige konflikten, så oppsummerer han dagens situasjon følgende:

(...) hvem bestemmer hva? Hvem lager utstillinger? Hvem lager formidlingen? Hvem får tilgang? Og så videre, og ingenting av dette er egentlig løst. Noe er forsøkt løst og nå er vi liksom i en prosess hvor vi prøver å jobbe sammen igjen. Det er vi, men det er vanskelig.

Ut ifra stedsansvarlig sine uttalelser er eierstiftelsen i en prosess som indikerer at de skal prøve å jobbe sammen. Samtidig så hevder han at ingen av utfordringene er løst, noe som kan antyde en fortsatt interessekonflikt i eierstiftelsen Fjell festning, som også fremover kommer til å påvirke hva som aktualiseres på festningen.

Oppsummering

Konflikten mellom SØF og Museum Vest handler dels om ulike perspektiv og holdninger til hvordan det er riktig å formidle krigshistorie. Kollektiv erindring synes å stå mye sterkere hos SØF enn hos Museum Vest, og det kan fremstå som om medlemmer i SØF har utviklet et eierskap til stedet, som tilsynelatende forsterker holdningene. Ved at de er en forsvarsforening, vil de kanskje også bli påvirket av hvordan den kollektive erindringen videreføres innad i et miljø med fokus på norsk forsvar. Dette skiller seg fra museumsmiljøet som påvirker holdningene til Museum Vest. Myndighetene legger føringer for museumsmiljøet, som inkluderer en forventning om å drive kontroversiell formidling. For de museumsansatte på Fjells festning innebærer kontroversiell formidling blant annet å utfordre den kollektive erindringen.

4 Minnested

Fjell festning er et minnested knyttet til tyske soldater, okkuperte nordmenn og sovjetiske krigsfanger sin krigshistorie. Men der minnestedet tidligere har vært knyttet til en lokal vilje til å minnes, er det nå Fjell festning som et offentlig museum som må navigere seg gjennom ulike forventninger og føringer knyttet til forvaltningen av et krigsminnested. I dette kapitlet vil jeg undersøke følgende spørsmål: Hvordan begrunner museet sine prioriteringer, interesser og motivasjoner knyttet til aktualiseringen av festningen som et minnested?

For å svare på dette vil jeg først gå gjennom fredningsprosessen og undersøke begrunnelsen for fredning, og hvilken rolle den har for hvordan festningen forvaltes og formidles som et minnested i dag. Deretter diskuterer jeg hvordan festningen kan forstås som et minnested på ulike måter, etterfulgt av en diskusjon rundt minnesmerket for krigsfangene og hvordan området kan forstås som et åsted. Jeg undersøker hvordan de ansatte oppfatter festningen som et åsted og minnested, og hvilken betydning deres oppfattelser får for hvordan festningen aktualiseres som et minnested. Avslutningsvis diskuterer jeg hvilke konsekvenser det har for et minnested at høyreekstreme kan komme og utspille sin tolkning.

Fredningsprosessen

I 2004 ble den siste radaren på Fjell festning tatt ut av drift, da jobben heller ble utført via en satellitt. Festningen var dermed offisielt ikke lenger i bruk, og samme år ble den fredet (Kobbeltveit, 2006 s. 145). Fredningsprosessen la grunnlaget for at området ble et offisielt minnested, der det senere er reist et minnesmerke og etablert et museum.

Hovedanlegget på Fjell festning ble fredet sammen med en rekke andre festningsanlegg under Forskrift om fredning av bygninger og anlegg i Landsverneplan for Forsvaret, fastsatt av Riksantikvaren i 2004. Formålet med fredningen var følgende:

Fredningen har som formål å sikre og bevare et representativt utvalg bygninger og anlegg knyttet til hele spekteret av Forsvarets virksomhet. De fredede kulturminnene skal vise den militærhistoriske utviklingen i Norge fra 1700-tallet og frem til i dag. Formålet er videre å sikre kulturminnene som representative eksempler for ulike perioder av denne utviklingen. Fredningen skal sikre både fortifikatoriske anlegg, bygninger og deres innbyrdes sammenheng. Fredningen skal sikre de arkitektoniske, militærhistoriske og øvrige kulturhistoriske verdiene ved de enkelte etablissementene slik de er beskrevet i Landsverneplan for Forsvaret. Fredningen skal sikre både opprinnelige elementer og senere tilføyelser dersom disse vurderes å ha en selvstendig verdi som eksempel på en historisk utvikling. Fredningen av fortifikatoriske anlegg og tilhørende elementer skal sikre anleggenes utforming slik at deres opprinnelige funksjon er tydelig. Både strukturen i anleggenes oppbygging samt materialbruk og detaljering skal opprettholdes. Fredningen av bygningenes eksteriør skal sikre bygningenes arkitektur og hovedpreg. Både det arkitektoniske uttrykket, materialbruk og detaljering som fasadeløsning, eldre dører og vinduer, overflater og ev. dekor skal bevares. Formålet med fredningen av bygningenes interiør er å bevare rominndeling, bygningsdeler, fast inventar, detaljer og overflater samt tekniske installasjoner og utstyr som hører til og viser byggets funksjon. Fredningen av installasjoner og utstyr skal sikre objektets tekniske spesifikasjoner. Formålet med fredningen av bygningenes innvendige hovedstruktur er å bevare overordnet romstruktur, etasjeskiller og øvrige konstruktive elementer (Lovdata, 2021).

Fredningsgrunnlaget er ikke knyttet direkte til tyskerne, motstandsbevegelse, krigsfanger eller 2. verdenskrig som sådan. Derimot er det forsvarets bruk av festningen *etter* krigen, som gjør at den flettes inn i «spekteret av Forsvarets virksomhet». Festningen var i aktiv bruk av det norske forsvaret etter at de tok over festningen da tyskerne kapitulerte. Forsvarets bruk er den eksplisitte begrunnelsen for at Fjell festning ble fredet, og i lys av fredningsprosessen kan festningen ses på som et historisk forsvarsminne mer enn et krigsminne fra 2. verdenskrig. Men bruken i etterkrigstiden er ikke en del av budskapet i det som blir utspilt i dag. Hovedmålet er å knytte formidlingen opp til dagens politikk. Stedsansvarlig sier:

En må jo aktualisere det. Så en må trekke det opp i vår tid og prøve å gjøre det relevant for folk som vokser opp i dag, og da er det jo de temaene eller de problemstillingene som er interessante å ta tak i... er jo hvilken type sted det her er og

hvilken tradisjon det står i og hvilket politisk system som konstruerte det. Altså, i hvilken kontekst det oppstod, og da er det jo et system som har *ingen* menneskeverd, og det er et underkommunisert, eller det er ikke underkommunisert engang, det er et anti-prosjekt. Det er jo et prosjekt som går på tvers av menneskerettighetene. Menneskerettighetene kom i 1948 og kom senere [enn 2. verdenskrig] og samtidig så er dette noe anti-humant. Det er det motsatte, og det ønsker jeg at vår formidling skal synliggjøre.

Stedsansvarlig ønsker å tydeliggjøre «hvilken type sted det her er». Selv om festningen ble aktivt brukt av forsvaret i etterkrigstiden, fremstår ikke denne bruken som den mest sentrale å minnes, når stedsansvarlig vil skape en aktiv erindring rundt stedet. Det kan være at det politiske systemet i etterkrigstiden ikke er relevant nok for tematikken de ønsker skal utspille seg på festningen. Stedsansvarlig ønsker å synliggjøre det *anti-humane*, og fokuserer på nazismen som en motsats til menneskerettighetene. Menneskerettighetene er noe museumspedagogen også fremhever, og da hovedsakelig med tanke på krigsfangene knyttet til festningen. Museumspedagogen uttrykker at det er «kjempeviktig å snakke om krigsfangene og alle de bruddene på folkeretten, og hvordan egentlig menneskerettighetene oppstår som et resultat av 2. verdenskrig».

Både stedsansvarlig og museumspedagogen uttrykker et mål om å minnes det som skjedde under okkupasjonsårene, for på best mulig måte å kunne kontrastere menneskerettighetene. De stiller seg likevel ikke helt fremmed for den norske forsvarshistorien, i alle fall ikke når det gjelder den kalde krigen. Museumspedagogen påpeker at de gjerne skulle ha latt denne delen av historien utspille seg på festningen også:

[Stedsansvarlig] og jeg har snakket om at vi gjerne vil formidle... For den norske tiden her oppe på Fjell festning er mye lenger enn den tyske, som bare var i tre år egentlig. Det er vel så spennende hva de drev med på den tiden, men det er ikke så tungt materiale på samme måte.

I lys av fredningsprosessen fremstår denne delen av forsvarshistorien relevant å formidle. Museumspedagogen forteller at det ikke er like tungt materiale som krigsmaterialet. Men selv om det ikke var krigsfanger som ble drept på festningen under den kalde krigen, kan den kalde krigen likevel knyttes til historien om krigsfangene, da den kalde krigen hindret kontakt

mellom nordmenn og overlevende sovjetiske krigsfanger (Soleim, 2018, s. 13). I tillegg kan den kalde krigens politikk, med mistenksomhet og frykt for russisk spionasje, knyttes til Operasjon Asfalt i 1951, der levninger etter døde sovjetiske krigsfanger ble gravd opp og flyttet til Tjøtta på Helgelandskysten (Soleim, 2018, s. 373). Likevel er ikke denne bruken en del av formidlingen per i dag:

Intervjuer: Snakker dere noen gang under formidlingen om den kalde krigen, eller?

Museumspedagog: Det kan være at vi nevner det, men i og med at den... Det er så dårlig luft der og enda trangere i kommandobunkeren som er vanskelig for gruppen, at det er sjelden vi får mulighet til å åpne den på en god måte. Det blir da egentlig ikke så mye av det.

Det fremstår ikke som om det er mangel på kunnskap eller relevans som er grunnen til at den kalde krigen, som er en del av norsk forsvarshistorie, ikke blir aktualisert. Av intervjuene kommer det heller ikke frem at stedsansvarlig eller museumspedagogen mener det ikke er relevant nok for tematikken rundt menneskerettigheter. Det ene hinderet er rett og slett for store praktiske utfordringer knyttet til det mest essensielle elementet, kommandobunkeren. Det andre er at på grunnlag av intervjuene og observasjonen jeg utførte, kunne jeg ikke se den samme interessen for den kalde krigen hos Museum Vest, som de viste for 2. verdenskrig. Det at museumspedagogen påpeker at det ikke er like tungt materiale på samme måte som materiale fra 2. verdenskrig, kan være at det ikke har like slagkraftig effekt på de besøkende for å fremme menneskeverd og menneskerettigheter. Dessuten fremgår det fra forrige kapittel at heller ikke SØF er veldig opptatt av denne delen av historien. Dette er til tross for at de er en forsvarsforening, og selve fredningsgrunnlaget handler om det norske forswarets bruk i etterkrigstiden. Den kollektive erindringen virker å være det viktigste budskapet til SØF, men ifølge Anne Eriksen består den kollektive erindringen bare av jøssinger, quislinger og tyskere (Eriksen, 1995, s. 53), og inkluderer ikke kommunister. Det at SØF og Museum Vest virker å være enige om å utelate dette kan indikere at minnestedsfunksjonen trumfer museumsfunksjonen hos begge parter. Dette kan være en fordel for driften, da uenigheter knyttet til formidlingen av 2. verdenskrig allerede bremser mye av arbeidet til Museum Vest. En tilsynelatende enighet om å holde seg til 2. verdenskrig, samsvarer i så fall med engasjement på andre minneplasser knyttet til 2. verdenskrig, som Falstadskogen. Etter å ha vært et minnested knyttet til henrettelsene og fangeleiren der, planla de i 2003 å inkludere et fokus på elevene som hadde vært på skolehjem og spesialskole der, og de landssvikdømte fra

etterkrigstiden (Eriksen, 2009, s. 199). Planene møtte svært mye motstand, og de ble beskyldt for å sidestille nazismen med behandlingen av skolegutter (Eriksen, 2009, s. 199). Ved å sette søkelys på den kalde krigen, kunne Museum Vest risikere å bli beskyldt for å sidestille den kalde krigen med 2. verdenskrig. Denne motstanden mot å fortelle andre historier parallelt med historier fra 2. verdenskrig, virker å være mer gjeldende på museum som samtidig er minnested, der de som har blitt utsatt for det verste, er de som «eier» historien der.

Ulike tilnærminger til begrepet minnested

Det finnes ulike tilnærminger til bruk av begrepet *minnested*. Det finnes offisielle minnesteder/-merker som er medlem i ICMEMO (International Committee of Memorial Museums in Remembrance of the Victims of Public Crimes). ICMEMO er organisasjonen for minnested og minnesmerker i museumsverdenen. Fjell festning er et minnested, og har et minnesmerke, men er ikke et offisielt minnested i ICMEMO. De har heller valgt å være medlem i Nasjonalt museumsnettverk for demokrati og menneskerettigheter (Demokratinetverket, 2022), som er en norsk organisasjon for museer og andre institusjoner som jobber med demokrati og menneskerettigheter. Ved å være med i nasjonale organisasjoner, skapes en enda større distanse til lokale SØFs tidligere drift. Den lokale driften var nærmere knyttet til minnesmiljø, mens den nå nasjonale tilnærmingen i større grad skaper en tilknytning til erindringen på et konkret fysisk sted. Dette samsvarer med Noras (1993) perspektiv om at et minnested er avhengig av en vilje til å huske.

Selv om festningen har gått fra først å ha en vilje hos en lokal forening (SØF) til å huske, til en statlig og mer dominerende rolle til å huske etter at Museum Vest tok over driften, står museet ikke helt fritt til å velge hvordan krigshistorien skal minnes. Dette påpeker stedsansvarlig: «Skal jeg være helt ærlig, så er det jo en forståelse av hva et krigsminne skal være. En slags kollektiv forståelse av hva det skal være, i lokalsamfunnet og i samfunnet ellers.» Med begrepet *kollektiv forståelse* viser stedsansvarlig til den norske *kollektive erindringen* – en forståelse av hvordan man skal erindre kollektivt. Den kollektive erindringen gir ikke alltid rom for den individuelle erindringen. For selv om festningen er et minnested knyttet til en fysisk plass, vil det også kunne være egne lokale minnemiljø. Den kollektive erindringen kan dermed ses som et større nasjonalt minnemiljø, som eksisterer uten en fysisk

plass. Selv om den kollektive erindringen eksisterer immaterielt, så har den mange materielle støttepunkt, og blir framfor alt reproduisert gjennom minnepraksiser. At den finnes, påvirker det fysiske minnestedet Fjell festning. Dette kan gjøre det utfordrende når et minnested prøver å fristille seg fra den kollektive erindringen. Stedsansvarlig forteller:

Det at jeg ønsker å ta det mer som at det er et slags nederlagets kulturminne, om du vil, altså et sted som ikke handler om norsk motstand mot nazi-regimet, men som handler egentlig om norsk avmakt og det er lite populært. Det er ikke populært.

Det fremstår som stedsansvarlig ønsker å sette minnestedet i en større sammenheng. Han uttrykker at det er en konflikt mellom hvilken type minnested han mener festningen bør være, og hvordan det kan bli oppfattet. Det kommer ikke eksplisitt frem hvem det er lite populært hos. Men slik han beskriver sine visjoner, utfordrer det i alle fall den *kollektive erindringen*. I lys av Maurice Halbwachs' (1992) påstand om at kollektiv erindring og minneproduksjon er prosesser som aldri blir ferdigtolket, kan det oppstå slike utfordringer slik stedsansvarlig beskriver, når et minnested skal enes om hvilken tolkning som skal formidles. Norsk avmakt har ikke hatt noen plass i den kollektive erindringen frem til nå. Ifølge Kyrre Kverndokk er «*Den store norske fortellingen om annen verdenskrig* [...] fortellingen om en nasjon som ble satt på prøve, som reiste seg i samlet motstand og som kom seirende ut» (2011, s. 97, kursiv i original).

Anne Eriksen hevder at når historie omgjøres til kollektiv minneproduksjon, innebærer det at enkeltpersoner oppfatter den som sin egen (1999, s. 101). En kollektiv erindring gjør at mennesker «husker» ting som de selv aldri har opplevd. Disse konstruerte minnene kan være noe av årsaken til at stedsansvarlig møter motstand i sin visjon om et *nederlagets kulturminne*.

Ulike oppfatninger av hva som er egnet bruk av minnestedet

Stedsansvarlig forteller at de har møtt motstand angående andre anliggende som ikke samsvarer med den kollektive erindringen, og at det oppstår kritikk fra SØF om at Museum Vest ikke tar de hensynene SØF mener de bør ta, med hensyn til at festningen er et minnested.

Stedsansvarlig påpeker likevel at det har mye å si for dem at festningsområdet er et *minnested* – og ikke bare et museum som myndighetene forventer skal drive kontroversiell formidling:

Det har mye å si, og det ligger på en måte også en føring, både en profesjonell føring, fra kollegaer i Museum Vest og andre kollegaer utenfor Museum Vest, men også fra byråkrater og sånt, som gir oss penger om at vi skal ta hensyn til at det at det er et minnesmerke og at det ligger en tyngde i det. Og det legger noen føringer for hva du kan gjøre av formidling, men jeg skal si at, når det kommer til kontroversiell formidling og kontroversielle temaer, så er det hva som er kontroversielt? Det skal du se, det er litt spennende, for det er mange måter å provosere på, og den utstillingen som vi har stående nå, den Northbound-utstillingen, den provoserer, av en eller annen grunn, mange.

Stedsansvarlig presiserer at de har mange hensyn og forventninger som ikke bare handler om publikum, eller SØF, og at det som regnes som kontroversielt, ikke nødvendigvis er det samme ut ifra ulike perspektiv. Han trekker frem at den midlertidige Northbound-utstillingen provoserer mange, og særlig SØF. På Fjell festnings nettsider er utstillingen beskrevet som en «Midlertidig utstilling kor samtidskunst møter festningens egne gjenstander, ein kontrast til festninga som blei bygga som ein motvekt til den frie tanken og kunsten» (Museum Vest, 2022).

1. Northbound. Fremst: Drikkeflaske fra krigen. Bakerst: Skulptur

Foto: Sunniva Slettebakken

Selv om utstillingen inkluderer autentiske gjenstander, møter utstillingen kritikk fra mange:

Stedsansvarlig: Kritikken går ut på at det er en kunstutstilling i et militærhistorisk anlegg.

Intervjuer: OK, og de mener at det ikke hører sammen?

Stedsansvarlig: Det hører ikke sammen. Og så blir det også koblet til det at det er en slags hån mot russerfangene. At du ikke tar hensyn og at det ikke er alvorlig nok. Og apropos kontroversiell formidling, det å ha barneteater kan også bli oppfattet som kontroversielt for noen, fordi en sier at det er et minnested og da skal en ikke drive på med det. Da skal det ikke være formidling som går utover kjerneoppdraget, om du vil.

Utstilling av kunst blir altså tolket som noe som bryter med at festningen er et minnested, og at det er en hån mot krigsfangene. Det fremstår for de kritiske stemmene i SØF som om krigsfangene er et gjennomgående argument for hvorfor ulike ting *ikke* skal utspille seg på festningen. Samtidig, kan ikke det samme engasjementet spores i motsatt retning – at krigsfangene er et gjennomgående argument for hva som *skal* utspille seg. All den tid dette ikke samsvarer, kan det på den ene siden virke som krigsfangenes lidelse og død blir brukt i en maktkamp. På den annen side, som omtalt tidligere, er det tydelig at SØF oppfatter festningen først og fremst som et krigsminne. Da kan bruken av kunst på festningen oppfattes som at noe sakralt blir krenket, fordi kunsten ses som et ledd i en profanerende kommersialiseringsprosess.

Minnesmerke for krigsfangene på Fjell

På Fjell festning er det knyttet kollektiv erindring til festningsområdet, og etter Noras (1993) definisjon er det derfor et minnested. Ifølge hans definisjon kunne området vært et minnested uten det materielle, så lenge det er knyttet til kollektiv erindring til stedet. Men minnestedet inkluderer også et minnesmerke til minne om de sovjetiske krigsfangene som døde - en konkret materiell manifestasjon. Når minnesteder reiser minnesmerker, kan det oppstå et forsøk på å slå fast et minnested som ferdigtolket. Men selv om et minnesmerke i seg selv kan være statisk, er ikke nødvendigvis erindrings knyttet til minnesmerket det. Og minnesmerket definerer bare i liten grad minnestedet, slik formidlingen foregår i dag.

I den kollektive erindringen har krigsfangene hatt en marginal plass (Soleim, 2018, s. 367), noe som kan ha en sammenheng med at de heller ikke har hatt noen særlig rolle i etterkrigstidens historieskriving. Ifølge Soleim (2018) er det flere årsaker til dette:

En årsak var den manglende kontakten mellom nordmenn og gjenlevende krigsfanger. (...) En annen årsak kan være den raske gjennomføringen av hjemsendelsen av de sovjetiske krigsfangene etter frigjøringen. (...) En tredje årsak er den kalde krigen (Soleim, 2018, s. 13).

Ifølge Soleim har fangenes historie vært en viktig del av den individuelle erindringen om krigen, selv om den ikke har vært en stor del av den kollektive erindringen (Soleim, 2018, s. 367). På Fjell har denne individuelle erindringen kunnet vært opprettholdt ved at det skal ha vært noe kontakt mellom tidligere krigsfanger og innbyggere på Fjell. I år 2000 kom to tidligere krigsfanger på besøk på festningen etter invitasjon fra SØF (Sekkingstad, 2019, s. 119). Et personlig møte med krigsfangene kan ha styrket SØFs emosjonelle tilknytning til festningen. I tillegg kan det ha bidratt til en opprettholdelse av den lokale erindringen, ved at tidsvitner kom tilbake og ga et personlig bidrag til den lokale minneproduksjonen. Eriksen påstår at kollektiv erindring inkluderer et lite utvalg av hendelser og personer, og derfor får de desto større betydning (Eriksen, 1999, s. 101). På grunnlag av dette kan det antas at SØFs besøk av to tidligere krigsfanger har fått stor betydning for erindringen deres, og medvirket til at medlemmer av SØF «husker» ting de selv aldri har opplevd. Dette kan ha ført til at Fjell festning står sterkere som minnested enn museum hos SØF, og at de to perspektivene vanskelig kan forenes hos dem, noe minnesmerket står som en påminner om.

2. Minnesmerke for de døde krigsfangene på Fjell. Foto: Sunniva Slettebakken

På minnesmerket står det: «Til minne om krigsfangene som bygde Fjell festning i krigsåra 1942-45. Fjell kommune, 9. mai 1995». Andre steder, som blant annet i verneplanen fra 2012, står det: «Minnesmerket for døde sovjetiske krigsfanger på Fjell» (SFF, 2012, s. 62). Det virker som om det er ulike perspektiv på minnesmerket. Opprinnelig ble det laget for de om lag to tusen sovjetiske krigsfangene som var med å lage Fjell festning, mens senere skulle det representere krigsfangene som døde. Dette samsvarer med Mumfords påstand om at når et minnested utsmykkes med minnesmerker av stein, kan det gi et falskt inntrykk av kontinuitet (Mumford, referert i Young, 1993, s. 4). Anne Eriksen derimot, hevder at når man reiser et monument, slår man fast en mening og en tolkning. To tolkninger kan ikke erobre samme sted samtidig (1999, s. 95). Det er ikke nødvendigvis slik at minnesmerket på Fjell har to ulike tolkninger, men det er to ulike perspektiv. På den ene siden er «Til minne om krigsfangene som bygde Fjell festning» mer inkluderende enn «Minnesmerket for døde sovjetiske krigsfanger på Fjell», da det inkluderer alle krigsfangene som led på festningen. På den annen

side forteller det lite om hvilke kår de utførte slavearbeidet under. Ved å fremheve perspektivet til de døde krigsfangene gjennom minnesmerket, forteller det mer om arbeidsforholdene deres når det kommer frem at flere av dem døde under oppholdet. For på Fjell ble 27 sovjetiske krigsfanger tilknyttet festningen drept (Sekkingstad, 2019, s. 118). Disse drapene inngår i tillegg i en større krigsfangehistorie - landets største massedrap - der 13 000 sovjetiske krigsfanger ble drept i Norge (Syse, 2011, s. 191). Soleim hevder at: «Nordmenn ble konfrontert med en brutalitet uten sidestykke, og mange følte at dette var den største påkjenningen under den tyske okkupasjonen.» (Soleim, 2018, s. 384). På grunnlag av Soleims påstand, fremstår det sentralt å minnes denne delen av krigshistorien, og i verneplanen fra 2012 står det: «Vurdering/forslag: Slik minnesmerket for dei døde sovjetiske krigsfangane står i dag, er det lite tilgjengeleg for publikum. Minnesmerket hadde gjort seg betre med ei plassering ved Kanontårnet eller evt inne i utstillingsrommet «Russarfangane»» (SFF, 2012, s 62).

Det ble altså allerede i 2012 problematisert at minnesmerket var lite tilgjengelig for publikum. I 2021 er minnesmerket fremdeles like utilgjengelig for publikum, som i 2012. Noe av årsaken kan være at formidlingen har utspilt seg på en annen måte etter at Museum Vest overtok for SØF. Blant annet skal valg av hovedinngang ha blitt endret. Soleim hevder at: «Fravær av minnesmerker eller mangel på interesse for slike minnesmerker, gir klare signaler om samfunnets vilje til å minnes hva som hendte andre nasjonaliteter på norsk jord under okkupasjonsårene.» (Soleim, 2018, s. 381). Selv om minnesmerket ikke er fraværende i fysisk forstand, kan den utilgjengelige plasseringen fremstå som en mangel på interesse for historien knyttet til det. Stedsansvarlig uttrykker det slik:

Det er jo noe som vi er nødt til å gjøre noe med, og selv det med minnesmerket, altså, måten en legger opp turen på er jo det at en ender langt unna det og heller går en ikke inn hovedinngangen, der det står, så det har jo vært snakk om å flytte minnesmerket.

Stedsansvarlig hevder at de er nødt til å gjøre noe med situasjonen rundt minnesmerket, men at «den der kranglingen som gjør at en på en måte ikke får gjort noen ting som helst». Han vedgår også at, kranglingen til tross, handler det også om «det at det ikke er så høyt prioritert» hos dem. Stedsansvarlig påpeker likevel at museumspedagogen har jobbet mye med fangehistorien, så han uttaler at han «vil ikke si at det ikke har en plass, men den er ikke fremtredende nå». Slik jeg tolker uttalelsene hans, handler det om de er i en prosess med å

forske på fangehistorien, slik at den fremover kan bli mer fremtredende, uten at det nødvendigvis blir gjennom minnesmerket.

Museumspedagogen fremhever også at uenigheter innad i Stiftelsen Fjell festning skal ha spilt en rolle i videre arbeid med minnesmerket. Hun hevder at minnesmerket har vært SØF sitt gebet, og forteller at: «Det er de som har diskutert det, og i den verneplanen så leser du veldig sterkt deres stemme». Verneplanen skal ha blitt lagt frem av Museum Vest og Stiftelsen Fjell festning (SFF, 2012, s. 8), likevel antyder museumspedagogen at SØF har en sterkere stemme enn museet i den. Det kan være at Museum Vest på den tiden lot SØFs stemme komme sterkt frem i et forsøk på å unngå konflikter, men det kan også være at SØF ikke deler museumspedagogens oppfatning om at deres stemme er sterkt representert i verneplanen fra 2012. Ifølge stedsansvarlig skal ikke verneplanen ha blitt godkjent i styret. Han forteller at: «Grunnen som blei gitt var at den ikkje var spissa nok på det kulturminnefaglege».⁹ Dette kan indikere at SØF sin stemme var sterkere enn Museum Vest, da museet jo representerer kulturminnefag.

Slik museumspedagogen beskriver det, synes det som om Museum Vest aldri har hatt noe sterkt ønske om å flytte minnesmerket. Museumspedagogen fremhever at det ikke bare er plasseringen av minnesmerket som skaper utfordringer for formidlingen:

(...) men det som jeg vet er at steinene er hentet fra steinknuseverket, for det er jo et steinknuseverk. Liksom med det samme du kommer inn på festningsområdet, så lå det til venstre. Nå er det bare en ruin da. Så det de sa til meg var at det var steiner som fangene har brutt i sin tid, og korset er skjært ut av dette panserstålet som kom fra kanonen. Så det er egentlig to ting som en kanskje i dag ikke hadde gjort, fordi at det er et kulturminne. Og du har ikke lov å skjære i et kulturminne.

Det virker som om det er problematisk å fremheve et minnesmerke som er laget uten å ta hensyn til kulturminneloven. I motsetning til James Youngs påstand om at krigens minnesmerker blir mer fremtredende etter som tiden går (1993, s.1), fremstår det i utgangspunktet ikke slik på Fjell festning når det gjelder krigsfangene. Per i dag er det bare et minnesmerke som både er beskjedent plassert og utsmykket. Dette til tross for at

⁹ Stedsansvarlig, e-post, 17.11.2021

«krigsfangene var krigens største tapere på norsk jord i løpet av krigsårene», ifølge Soleim, og det var flere døde sovjetiske krigsfanger enn det samlede antall døde nordmenn (Soleim, 2018, s. 10).

Det har vært lite fokus i etterkrigstiden på fangehistorien til de om lag 100 000 sovjetiske krigsfangene i Norge. Generelt kan eller vil økt fokus på fangehistorien bringe frem andre deler som er utelatt fra den kollektive erindringen, som blant annet at flere nordmenn skal ha mottatt økonomisk belønning etter å ha angitt rømte krigsfanger (Soleim, 2018, s. 198). Dette kan utfordre de fastsatte rammene rundt de *gode* og de *onde* i den kollektive erindringen. Stedsansvarlig anerkjenner at dagens situasjon på festningen angående minnesmerket og fangehistorien er problematisk, samtidig som han setter det inn i en større sammenheng:

Men vi ønsker jo å gjøre noe med det, og det er noe vi kommer til å endre på fremover. Altså, at den historien blir mer tydelig, og det som er veldig synd er jo at vi har egentlig en ganske fin utstillingsbit om fangene som vi ikke viser, som er en slags slide show. Så det er mer om fangene som av tekniske grunner ikke er der, men det er ikke så interessant fordi det blir jo på en måte ikke formidlet. Så det vi kommer til å gjøre er å få det tekniske knyttet til den russerfange-utstillingen til å være i orden igjen, sånn at de kan få det med seg. I tillegg så ønsker vi også å få mer fokus på selve fangeleiren som lå rett borti svingen her, som er en fangeleir med plass til, eller det var 10 brakker til sammen, så vidt jeg kan huske. Men utover det så synes jeg også at vi synder mot den større historien om fanger i Hordaland. Fordi det var jo sånn som vi diskuterte, at Museum Vest i seg selv, kunne tatt et mye større ansvar der... Fordi i Tennebekkskogen¹⁰ var det jo massegraver. Jeg husker ikke tallene nå, men det er rundt 100 mennesker som er begravd der. Ikke bare russiske fanger, men de var mange, og de fleste av dem kom fra henrettelser som ble gjort i Bergensområdet. Fra Fjell kom det nok ingen, men den større historien knyttet til bruk av fangearbeidskraft i Hordaland er nesten borte. Hele Laksevåg var full av russiske fanger, for eksempel, som bygde bunkere. Men ikke bare det, ute i Åsane og på Os, og dette er en historie som du må lete med lys og lykter for å finne. Det er ikke liksom for å fraskrive meg selv ansvar, men vi gjør ikke nok på Fjell. Men jeg tenker at dette er en historie som vi

¹⁰ Tennebekkskogen ligger i Laksevåg bydel, Bergen kommune.

virkelig burde ta tak i og gjøre noe ut av, og særlig også siden det var kontakt, ser du, etter krigen og den forsvarsforeningen inviterte to av disse fangene over i 2000.

Det handler altså ikke bare om at minnesmerket til minne for krigsfangene på Fjell er lite tilgjengelig for publikum. Slik stedsansvarlig beskriver det, handler det om at den store fangehistorien i det som tidligere var Hordaland fylke– som strekker seg langt utover hendelsene på Fjell – er lite tilgjengelig. Ved å fremheve at det er vanskelig å jobbe med en historie som en må bruke «lys og lykt» for å finne, fremstår det som at stedsansvarlig vil vise at denne problemstillingen strekker seg langt utover Fjell festning og Museum Vest. Den kollektive erindringen har ikke gitt noen særlig plass til krigsfangene. Fangeleiren, som han nevner, finnes ikke lenger og er heller ikke en del av hva som blir utspilt på festningen. Ut ifra stedsansvarlig sine uttalelser, kunne man ha forventet at det ville ført til et økt fokus på minnesmerket, når både graver og fangeleiren er fjernet. Men på Fjell festning ser det ut til at det heller har bidratt til at minnesmerket ikke har blitt prioritert.

Museumspedagogen uttaler at: «Altså, det er jo fint å ha et minnesmerke. Jeg skulle egentlig ønske at det var et mye mer sterkere minnesmerke, estetisk sett.» Det er altså ikke slik at minnesmerket ikke er ønsket i seg selv, men minnesmerket som er nå samsvarer ikke med det stedsansvarlig og museumspedagogen ønsker seg. Museumspedagogen påpeker dette flere ganger:

Nei, altså jeg kan jo bare snakke for meg, hva andre tenker vet jeg jo ikke, men jeg skulle gjerne ønske at det kunne rørt litt mer, med både tankene og følelsene og fått frem litt mer. Nå er det på en måte bare en slags varde med et kors på.

Forventninger til hva et minnesmerke skal være, er noe som er i stadig forandring, der endringer i samtiden hele tiden påvirker hvordan vi ser på fortiden. Det virker som om det ikke er noe ved minnesmerket som lever opp til dagens forventninger:

(...) det er jo ikke laget av en kunstner, så det er på en måte ingen refleksjoner bak det. Det vil ikke provosere, det vil ikke øke medfølelsen, så det vekker ingenting, sånn som jeg ser det, og det skulle vi gjerne hatt. Et virkelig flott minnesmerke.
(Museumspedagog).

Selv om museumspedagogen hevder at det ikke er noen refleksjoner bak minnesmerket, er det ikke helt «tomt». Det er et tydelig kors på det, men verdien av korset kan diskuteres når det ikke er noen kjennskap til om krigsfangene var kristne. Slik minnesmerket står med korset, kan det fremstå mer som en form for gravstøtte. Samtidig, som vi har sett, er ikke dette et gravminne. Teksten på plaketten henviser ikke eksplisitt til de døde krigsfangene, og det er heller ingen levninger begravet på festningsområdet. Likheten mellom minnesmerket og et gravminne kan være noe av grunnen til at fokuset veksler mellom kun de døde krigsfangene, og samtlige krigsfanger som var med å bygge festningen.

Det er ikke uenighet om hvorvidt et minnesmerke er passende når det kommer til å være et koblingspunkt mellom krigshistorien og besøkende. Men det kan oppstå utfordringer når et minnested skal enes om hvilken tolkning som skal formidles. Slik museumspedagogen uttrykker seg, kan ikke minnesmerket gi det budskapet hun mener er riktig, på grunn av utsmykking, plassering og materiale. Dette kan ha en sammenheng med hvorfor minnesmerket ikke har noen stor rolle per i dag. Museumspedagogen forteller at det hver 8. mai blir lagt ned krans av kommunen og blomst av SØF, men utover det forteller hun at minnesmerket ikke har en stor rolle i hvordan formidlingen deres utspiller seg.

James Young påpeker at minnesmerker først og fremst er praksiser der det immaterielle er det sentrale (1993, s. 2). Hvis de ikke inngår i minnepraksiser, blir de usynlige. Per i dag fremstår minnesmerket om krigsfangene som et eksempel på en materiell manifestasjon, men der minnepraksisene uteblir. Dette er ikke ensbetydende med at minnepraksisene forsvinner, de kan også endre form. Museumspedagogen uttaler at: «(...) jeg synes at det er like så viktig å snakke om historien som å vise til det minnesmerket, så en bør absolutt snakke om krigsfangene.» I lys av Young (1993) og Nora (1996) sine spørsmål om monumentenes funksjon stiller Kyrre Kverndokk spørsmålet «Erindrer monumenter *for* oss eller *med* oss?» (Kverndokk, 2011, s. 115). Slik det virker på museumspedagogen, bør en ikke overlate for stor del av erindringen til at minnesmerket minnes *for* oss. Det kan og diskuteres om det er *våre* krigsfanger som minnes. Krigsfangene var ikke norske, og de ble heller ikke tatt til fange av nordmenn. Livene deres, når gjaldt språk, religion og kultur, var svært ulik det norske. Alt dette kan bidra til utfordringer når det skal avgjøres hvordan det er riktig å minnes skjebnene til krigsfangene. Det kan fremstå som om museumspedagogen mener at minnesmerket i seg selv ikke er kvalifisert nok til å minnes en så viktig del av krigshistorien. Dette samsvarer til en viss grad med Soleims oppfatning om fangehistorien. Hun hevder at:

Museumsutstillinger, minnesmerker, minnemarkeringer og andre erindringssteder, er viktige bidrag i erindringen om de sovjetiske krigsfangene i Norge. De makter imidlertid ikke å skape det erindringsfellesskap som er nødvendig for å opprettholde og videreformidle en kollektiv erindring som inkluderer de sovjetiske krigsfangene. Bidragene blir for fragmentariske og usystematiske til at folk oppfatter dette som en viktig og sentral del av norsk okkupasjonshistorie (Soleim, 2018, s. 366).

Soleim påpeker at ulike erindringssteder *er* viktige bidrag, men at de fort kan bli oppfattet for fragmentariske til at folk oppfatter det som en sentral del av norsk okkupasjonshistorie. Det er ikke nødvendigvis slik at det er målet til Museum Vest at fangehistorien skal bli en sentral del av norsk okkupasjonshistorie, eller kanskje de vurderer det slik at det ikke er deres jobb alene. Det som fremstår som det viktigste for dem, er å sette søkelys på fangehistorien uten å måtte inngå faglige kompromisser, og å knytte det til deres tematikk som er menneskerettigheter og menneskeverd.

Fjell festning som åsted

Minnesmerket som er opprettet til minne om krigsfangene, blir altså flere steder referert til som «Minnesmerke for de døde krigsfangene på Fjell» (SFF, 2012, s. 62). Ut ifra hvilke kilder en bruker om Fjell festning eller krigsfanger i Norge generelt, varierer bruken av begrepene *drap* eller *død*. Selv om minnesmerket ble opprettet før Museum Vest kom inn i bildet, er det nå en del av et minnested der museet har en definisjonsmakt på hvilke begrep som blir brukt når en snakker om krigsfangene. *Drap* tydeliggjør at fangene døde som følge av behandlingen de ble utsatt for, mens *død* kan indikere en mer passiv rolle, der det ikke blir tydeliggjort at noen var ansvarlig for deres død. Krigsfangene på Fjell døde av sykdom, sult og kulde i tillegg til at flere av dem ble skutt (Torsvik, 2019, s. 159).

Generelt skal krigsfangene på Fjell festning ha blitt utsatt for brutal behandling (Skurtveit og Losnegård, 2020, s. 265) der 27 menn ble drept, direkte eller indirekte av forholdene under krigsårene (Sekkingstad, 2019, s. 118). Til sammenligning har jeg ikke funnet kilder på at nordmenn ble drept på Fjell. Det skal ha vært 18 personer fra tidligere Fjell kommune som

døde, der samtlige av dem døde i alliert tjeneste eller av andre krigsrelaterte årsaker (Skurtveit og Losnegård, 2020, s. 295). Tyskerne gravla krigsfangene på den gamle kolerakirkegården i Bildøydalen (Skurtveit og Losnegård, 2020, s. 266), men disse ble i 1953 flyttet enda lenger vekk fra Festningen, til Gravidalspollen gravlund i Bergen (Gravplassmyndigheten i Bergen, 2022). Festningen har altså ingen grav for fangene, verken på festningsområdet eller i kommunen. Minnesmerket blir på den måten det nærmeste en kommer en grav på Fjell som minnes drapsofrene. I hvor stor grad dette påvirker hvilke hensyn som bør tas, når man avgjør hva som utspilles på festningen, illustrerer museumspedagogen med følgende:

Det er vel ikke minnesmerket som gjør at vi må ta noen spesielle hensyn, men at det ble brukt fangearbeid, og bruddet på folkeretten og deres behandling, gjør at vi *må* snakke på en spesiell måte om Fjell festning. (...) Så det som de drev med her er jo fullstendig i strid med folkeretten, og det er jo noe som er viktig å snakke om og som vi fremdeles ser i dag, fordi det skjer omkring i verden.

For museumspedagogen virker det som om antall døde ikke er det viktigste å formidle, og at derfor minnesmerket i seg selv ikke har en avgjørende rolle i formidlingen. Det er gjerne derfor mindre søkelys på festningsområdet som et drapssted. Det er den grusomme behandlingen fangene ble utsatt for hun vil fremheve, noe som berørte langt flere enn de 27 mennene som døde.

Stedsansvarlig påpeker at hva som kan få vanlige mennesker til å begå slike grusomme handlinger, er et verdifullt sted å formidle fra:

(...) vi lever jo i et samfunn som er stadig mindre religiøst, så derfor er det å snakke om ondskap og sånt, ikke så populært, men det er jo klart at, som du sa, mørke personlighetstrekk. Det er jo klart at, hva er det som får vanlige folk, sånn som, det finnes jo en dokumentar som heter "Ordinary Men," som handler om tyske politifolk som ble sendt til Polen og som etter hvert begynner å gjøre helt grusomme ting. Så hva er det som gjør at helt vanlige folk, gjør grusomme ting? Og *den* typen problemstillinger, det er et fantastisk sted å fortelle fra.

Det handler altså ikke bare om å formidle, men også om å *fortelle*. Fortellinger skal kunne inspirere publikum, og samtidig knyttes til kjernen i formidlingen. Dette stedet stedsansvarlig ønsker å fortelle fra, kan virke som et forsøk på å «se bak» gardinen til den kollektive erindringen. Den kollektive erindringen har i stor grad bare rommet kategoriene «gode» jøssinger, eller «onde» quislinger og tyskere. Stedsansvarlig utfordrer tilsynelatende ikke kategoriene i seg selv, men han påpeker at i et stadig mindre religiøst samfunn snakker man ikke om ondskap slik en gjorde før, og at en bør søke å skape en diskusjon rundt hva som kan få mennesker til å begå slike handlinger. Som nevnt tidligere, har måten samfunnet forstår kategorien gjerningsperson endret seg siden 1945 (Syse, 2011, s. 198), og skillelinjene mellom hvem som var ofre og hvem som var gjerningspersoner kan i flere tilfeller bli mer nyansert. Nordmenns negative oppfatning av sovjetiske krigsfanger (Soleim, 2018, s. 82) er et eksempel på at nordmenn kan bli vurdert som både ofre for den tyske propagandaen, eller som gjerningspersoner som i enkelte tilfeller bidro til å gjøre livet vanskeligere for de allerede hardt prøvde krigsfangene. Frem til nå har det vært lite rom for slike nyanser i den kollektive erindringen.

Anne Eriksen (1995) hevder at kollektiv erindring er det en nasjon *velger* å minnes, og ifølge James Young er den kollektive erindringen konstruert for å ha en hensikt, som for eksempel å bygge opp landet eller å være en kilde til styrke og mot (1993, s. 15). Derfor vil perspektivene og behovene knyttet til den kollektive erindringen endre seg over tid på samme måte som samfunnet rundt endrer seg.

Stedsansvarlig forteller at de forsøker å ta noen konkrete grep i hvordan de velger å minnes de såkalte *russerfangene*. Han forteller:

Det som er vanskelig, skal jeg si deg, det er å få nordmenn, meg selv inkludert, til å slutte å si russerfanger. For det er, ikke en dehumanisering av fangene, men det er å lage dem om til en slags forenkling. Så, sånn som når jeg snakker med [kollega], så prøver jeg alltid å få han til å si, og han sier til meg, "Ja, men [stedsansvarlig] de er sovjetiske fanger," for det å være russer, det er en nasjonalitet, men det var jo en haug med nasjonaliteter og de var fra Sovjetunionen, og hvorfor sier jeg det her? Jo, det er fordi det handler litt om å gjøre dem til individer.

Det at krigsfangene hadde andre nasjonaliteter enn bare russisk, er ikke noe som er vanskelig for dem å dokumentere. I Stortingsmelding 23 står det: «Både politikken og publikum lit på musea si handtering av definisjonsmakt og kunnskap.» (St. meld. 23 (2020-2021), s. 8). Her har museet kunnskap om nasjonaliteten til krigsfangene, men sitter på en definisjonsmakt på om de skal minnes som russerfanger eller sovjetiske fanger. Det fremstår problematisk å kalle dem for russerfanger, når det bidrar til å undertrykke deres individualitet. Dette ble de utsatt for både under krigen og i etterkrigstiden. Fremdeles er det bare «et fåtall av de sovjetiske falne i Norge er identifisert med navn av krigsgravtjenesten.» (Soleim, 2018, s. 10).

Ved å kalle dem *russerfanger*, kommer det heller ikke frem at nasjonaliteten deres også skal ha spilt en rolle i hvilken behandling de ble utsatt for. Tyskerne skal ha kategorisert krigsfanger etter verdi ifølge det tyske rasehierarkiske systemet (Soleim, 2018, s. 10). Likevel forteller stedsansvarlig at det er svært vanskelig å få folk, ham selv inkludert, til å slutte å kalle dem for *russerfanger* for å gjøre dem til individer. Dette viser hvor vanskelig det kan være å utfordre fastsatte oppfatninger og perspektiver knyttet til den kollektive erindringen.

Høyreextremt publikum

Bruken av festningen består ikke bare av enten kollektiv erindring, eller kontroversiell formidling slik myndighetene forventer. Den blir også med jevne mellomrom besøkt av høyreextreme, som har et helt annet ståsted enn både SØF og Museum Vest. Høyreextreme kan kanskje sies å ha dannet sine egne minnemiljøer (*milieux de memoire*), der de har et erindringsperspektiv som er lite forenlig med perspektivet som er bakgrunnen for dannelsen av (offentlige) minnesteder (*lieux de memoire*). Det samsvarer med Youngs begrep *collected memory*, der ulike erindringer er samlet i et felles erindringsrom – uten at det automatisk medfører at folk er enige om erindringens innhold (Soleim, 2018, s. 372).

Det er ikke nødvendigvis uenigheter mellom høyreextreme og andre besøkende, SØF eller Museum Vest om *hva* som utspilte seg under krigen, men om betydningen av dette. I samfunnet er det en kollektiv enighet om at krigsminnesteder er forbeholdt å minnes grusomhetene som utspilte seg, og heltene som kjempet imot. Dette står i motsetning til høyreextremes standpunkt, som forherliger det som utspilte seg under 2. verdenskrig.

Det at minnesteder kan være mangetydige og bære i seg ulike meningsinnhold, gjør at det kan oppstå et problem når meningsinnholdet fremstår positivt for enkelte, som for de høyreekstreme. I Stortingsmelding 23 står det:

Gjennom målretta tilrettelegging og nyskapande formidling skal musea fremja innsikt og refleksjon. Det inneber at dei som institusjonar må vera med på å rettleia folk, fremja kritisk tenking og læring, og å streva etter kvalitet og kunnskap i den utåtretta verksemda (St. meld. 23 (2020-2021), s. 57).

I dette utdraget er det beskrevet en forventning om blant annet å fremme innsikt og refleksjon, noe som innebærer at museet må være med på å rettlede folk. På samme tid er festningen også et minnested, noe som kan gjøre at det kan oppleves som en hån å motta besøkende som kan tillegge sine høyreekstreme meninger til stedet. Det kommer ikke eksplisitt frem i stortingsmeldingsutdraget om museene er forventet å skulle rettlede alle grupper besøkende, eller om det å «fremja kritisk tenking» ikke er forbeholdt uønskede museumsgjester, som for eksempel høyreekstreme. På Fjell festning kommer denne problemstillingen til uttrykk ved blant annet symbolbruken på festningen. Museumspedagogen svarer på om bruk av nazisymboler kan gjøre festningen mer attraktiv for høyreekstreme:

Ja, og for at vi synes ikke de symbolene skal stå alene. Det blir feil. Vi tenker allerede på Fjell festning som et symbol for et ondt... en ond ideologi. En trenger strengt tatt ikke mer symboler, for det er allerede mettet på ondskap i området på en måte. Jeg synes det taler fint for seg selv, både den følelsen du får inni deg når du er der inne, men og når du ser det visuelle. Det er ikke laget, det er ingen runde, myke kanter der. Alt er veldig hardt og umenneskelig egentlig.

Museumspedagogen beskriver festningen som et sterkt nok symbol i seg selv. Dette nærværet en opplever i et bygg blottet for «runde, myke kanter» kan symbolisere en ondskap uten at en trenger eksplisitte symboler som hakekors eller bilder av Hitler. Slik jeg tolker utsagnet til museumspedagogen, handler det også om at slike symboler kan være for sterke for vanlig publikum å stå i alene, og ikke at de unngås utelukkende for å ikke tiltrekke seg høyreekstreme.

Stedsansvarlig sier de er «enormt bevisst» på hvordan utstillinger og innhold i omvisninger kan fremstå for høyreekstreme. Han forteller at de har hatt helt konkrete situasjoner der høyreekstreme har lagt ut bilder fra festningsområdet:

Du husker jeg nevnte det portrettet av Hitler og sånt. Det er jo klart at rent historiefaglig og musealt, så vet vi jo at det har vært, for vi har funnet inventarlistene og sånt, i de tyske arkivene, så det har vært der. Så vet vi jo også at på sånne anlegg som det her, så har det vært opp til flere... så er spørsmålet, "har de bodd inne i Fjell?" og det er en helt annen diskusjon. Men ja, vi kunne hengt opp et bilde av Adolf Hitler på Fjell festning og det ville vært i tråd med det som kan ha vært der. Og det var det, men hvorfor gjør vi ikke det? Fordi jeg er redd for at det kan trekke høyreekstreme til Fjell festning. Og for noen år siden, jeg husker ikke når, kanskje det har vært i 2017, eller noe sånt, så var det en høyreekstrem gruppe på Fjell festning som hadde grillfest der oppe, og de hadde lagt ut bilder av seg selv, da de var der oppe. Og det er jo klart at de søker til sånne steder, og da er det viktig at vi på en måte legger opp til en formidling som ikke forherliger det stedet på noen som helst måte. Men om vi klarer det helt sånn...?

Det fremstår som om stedsansvarlig og museumspedagogen i større grad prøver å unngå at høyreekstreme skal besøke festningen, enn å «være med å rettlegge» dem slik det er beskrevet i Stortingsmelding 23 ((2020-2021), s. 57). Utsagnene deres indikerer at «målretta tilrettelegging» for dem, blant annet innebærer at Fjell festning i dag i stor grad er strippet for symboler som kan være attraktive for høyreekstreme, selv om det var mange slike symboler under tyskernes bruk. Som vist tidligere i oppgaven, legger stedsansvarlig og museumspedagogen stor vekt på at det de formidler skal være basert på solide kilder. Samtidig, kan dette målet komme i konflikt med andre visjoner, som for eksempel hvordan de vil forholde seg til høyreekstreme besøkende.

Selv om målet til Fjell festning er å unngå symboler som hakekors og bilder av Hitler, er det i alle fall noe igjen av dette igjen. Under feltarbeidet så jeg én dør med et lite hakekors, men det er usikkert om de skal beholde dette.

3. Dør med hakekors. Foto: Sunniva Slettebakken

Under intervjuet fortalte stedsansvarlig at de vurderte å fjerne hakekorset, for å ikke ha ikoner som høyreekstreme kan søke.

Målet er altså å ikke ha *noen* ikoner som kan tiltrekke seg høyreekstreme besøkende, eller som de kan ta bilder av hvis de likevel kommer. Konsekvensen av dette er at festningen i mindre grad kan fremstilles historisk korrekt, i den grad det er målet. Det er ikke slik at det *bare* er nazistiske symboler som er fraværende på festningen i dag, da den fremstår mer eller mindre ribbet for inventar. I lys av det, er det meste *ikke* historisk korrekt. Forskjellen er at slike symboler, sammenlignet med mange andre historiske eller autentiske elementer, verken er kostbare, eller problematiske hva angår fuktproblemer.

Oppsummering

I dette kapitlet har Fjell festning blitt undersøkt i en minnests-kontekst. At det finnes ulike måter å forstå festningen som et minneste er noe av det som har vist seg å påvirke hvordan festningen blir aktualisert. I overgangen fra en lokal vilje til å minnes, til en nasjonal og

offentlig vilje, har det oppstått ulike forventninger og føringer knyttet til forvaltningen av Fjell festning som et minneste. Før Museum Vest tok over i 2008 var Fjell festning knyttet til en lokal vilje til å minnes gjennom forsvarsforeningen (SØF). Ut ifra SØFs perspektiv fremstår rammene for den kollektive erindringen sentral i hvilke hensyn som skal tas på et minneste, men dette kommer i stor grad i konflikt med hvilke hensyn Museum Vest mener bør tas.

Selv om SØF og Museum Vest fremstår som enige i at det mest sentrale er å minnes 2. verdenskrig, er det uenigheter knyttet til *hvordan* det er riktig å aktualisere festningen som et minneste knyttet til 2. verdenskrig. Dette blir tydelig blant annet når det gjelder situasjonen rundt minnesmerket til minne om krigsfangene. Det blir klart at det materielle, som minnesmerket, har sterkere betydning for SØF enn for Museum Vest. Museum Vest er mer opptatt av det immaterielle knyttet til at det er et minneste. Det at de kjenner til grusom behandling av krigsfanger, er noe de gjerne vil formidle, men uten at det nødvendigvis må knyttes til noe materielt.

Fravær av det materielle virker å ha en viktigere rolle hos Museum Vest enn nærvær. Å unngå materielle gjenstander som kan virke tiltrekkende på høyreekstremer, synes å være viktigere enn å fremstille festningen historisk korrekt. Selv om de har fjernet og unngått enkelte materielle gjenstander for å påvirke hvordan minneste aktualiseres, er det ikke like lett for dem å fjerne det immaterielle, som den kollektive erindringen. Den kollektive erindringen eksisterer immaterielt, men har likevel en påvirkningskraft over fysiske minneste, og omvendt. Dette kommer frem blant annet i hvordan man omtaler krigsfangene, om de kalles russiske eller sovjetiske. Museet har kunnskap om nasjonaliteten til krigsfangene, men sitter på en definisjonsmakt når det gjelder om de skal minnes som russerfanger eller sovjetiske fanger.

I diskusjonen rundt krigsfangene blir det tydelig at både den kollektive erindringen og Museum Vest sitter med makt over historien. Definisjonsmakten til Museum Vest kommer også frem i diskusjonen rundt hvorvidt man henviser til de «døde» krigsfangene eller de «drepte» krigsfangene. Det at ulike aktører har hatt ansvar og makt over hvordan Fjell festning aktualiseres som minneste er også noe av det som viser hvor vanskelig det er å slå fast et minneste som ferdigtolket. Selv ikke når det er opprettet et minnesmerke vil verken minnesmerket eller minneste være statisk, så lenge minnepraksisene ikke er det. Museum

Vest ønsker andre minnepraksiser enn det var da SØF hadde driftsansvaret, men de kan som museum likevel ikke velge dette helt fritt. Hensyn til de andre i eierstiftelsen (SFF), den kollektive erindringen, kulturminneloven og å unngå høyreekstremer er *noe* av det som påvirker hvordan Museum Vest aktualiserer Fjell festning som minnested.

5 Fjell festning som museum

Et museum er en institusjon som har som oppgave å samle, bevare, forske og formidle. Dette er nedfelt i statuttene til den internasjonale museumsorganisasjonen ICOM, og blir oppfattet som forpliktende for de fleste museer, også i Norge. Og offentlige myndigheters museumspolitik, slik den blir forvaltet av Kulturdepartementet og Kulturrådet forutsetter at museene innretter sin virksomhet etter dette. I tillegg stilles museene overfor bestemte museumspolitiske forventninger om hvordan formidlingen bør foregå. Når et minneste som Fjell festning blir forvaltet som et museum, ligger det altså andre rammer for hva som kan og må gjøres som følge av dets minnestsstatus. I dette kapitlet vil jeg undersøke følgende: Hvilke hensyn tar museet når festningen aktualiseres til besøkende, og hvilke føringer bestemmer de museumsansattes handlingsrom?

Jeg vil først forsøke å gi et bilde av hvordan det er å besøke museet, ved å bruke bilder av festningen og uteområdet i tillegg til beskrivelser basert på egne observasjoner. Deretter gjennomgår jeg hvilke faste utstillinger museet har valgt å vise, etterfulgt av en redegjørelse for den fysiske tilstanden på festningen i dag; hvorfor noe er valgt, mens noe annet er valgt bort, og hvordan dette påvirker publikum. I tillegg diskuterer jeg hvordan de materielle forutsetningene og kildesituasjonen påvirker hva som blir aktualisert. Jeg bruker her museets nettsider, min egen observasjon og intervjuer med ansatte.

Etter å ha presentert hva museet materielt sett består av, diskuterer jeg hvilke budskap som formidles og hvilke føringer som påvirker dette. Først undersøker jeg hvilken rolle krigsfangene og de tyske soldatene har i museets masternarrativ, etterfulgt av en diskusjon over hva museumspolitikken sine krav om pedagogikk betyr, og hvordan museet kommer publikum i møte. Deretter ser jeg på forholdet mellom formidlingen og museumspolitikken, hvilke prioriteringer museet gjør, hva som blir vektlagt i formidlingen og hvordan blir det grunnlagt. Jeg vil rette søkelyset på hvordan museet tilstreber å gjøre formidlingen relevant for publikum, i henhold til myndighetenes forventninger. Videre undersøker jeg hvordan museet forholder seg til den kollektive erindringen, før jeg avslutningsvis gjennomgår hvilken rolle lokalbefolkningen har for hva som blir vektlagt.

Det fysiske miljøet - landskapet, festningskonstruksjonen og mangelen på gjenstander

Når en skal besøke museet Fjell festning må en først gå eller kjøre cirka tre kilometer fra hovedveien før en kommer til selve festningsområdet. Museet befinner seg i hovedsak under bakken, med et stort naturlandskap over selve festningen.

4. Inngangen til museet, over kanonbrønnen. Havutsikt i bakgrunnen. Foto: Museum Vest

5. Sauer og geiter beiter rundt en gammel bunkers. Foto: Sunniva Slettebakken

Uteområdet til festningen blir brukt som turområde av lokalbefolkningen, og på toppen over kanonbrønnen er det en moderne kafé, der besøkende kan nyte havutsikt og innta duften og smaken av nysteikte sveler. Fra kafeen går det en trapp ned i kanonbrønnen, og allerede der venter det en annen temperatur, en annen belysning og en annen lukt.

4. Trappene nedover i kanonbrønnen. Foto: Sunniva Slettebakken

I kanonbrønnen er det tre faste utstillinger som kan besøkes uten å delta på omvisning. På nettsidene deres er de beskrevet i følgende rekkefølge:

Fjell festning. Utstillinga fortel historia om korleis Fjell festning vart bygd i 1942-1945. Rommet har ein stor landskapsmodell av festningsområdet, og ein modell som syner fjellanlegget som er på over ein halv kilometer i lengde. Kart, plansjar og skjermar utdjuper historia.

Gneisenau. Utstillinga fortel historia om slagkryssaren "Gneisenau", eitt av Europas mest moderne krigsskip under andre verdskrig. "Gneisenau" var med på invasjonen av Norge i 1940. Då skipet vart skadd etter britisk bombing i Kiel i februar 1942, vart ein av kanonane på skipet demontert, og sett opp på Fjell Festning. Rommet har ein stor modell av sjøve kanonen og ein modell av skipet "Gneisenau". Modellen er laga av Knut Hanselmann. Kart, plansjar og skjermar utdjuper historia.

Krigsfangane på Fjell festning. Digitale forteljingar og gjenstandar fortel historia om ei tid då Fjellbygda var ein del av den europeiske storpolitikken. Utstillinga om dei

sovjetiske krigsfangene opna i juni 2017. Utstillinga tek i bruk det som eingong var eit kruttammer for hovudskytset på Fjell festning. (Museum Vest, 2022).

Det er altså tilsynelatende søkelys på en blanding av det teknisk-historiske knyttet til okkupasjonsårene, og historien om krigsfangene. Beskrivelsen av gjenstander og fortellinger knyttet til krigsfangene, som «ei tid då Fjellbygda var ein del av den europeiske storpolitikken» (Museum Vest, 2022) kan indikere at stedsforankring av bygden Fjell er mer sentral enn skjebnene til krigsfangene. Men det kan også vise til det at skjebnen til krigsfangene gikk inn i en større sammenheng med enorme tap, der nesten seks millioner sovjetiske krigsfanger døde i tysk fangenskap (Abraham, 2019, s. 123).

Selv om krigsfangene på Fjell blir nevnt sist på nettsidene til Fjell festning, fremstår det som stedsansvarlig og museumspedagog ser på denne fortellingen som den mest sentrale med hensyn til tematikken rundt formidlingen deres. Stedsansvarlig forteller:

Vi har på en måte et rammeverk rundt formidlingen vår, og da ønsker vi jo at det skal være fundert på noen prinsipper knyttet til menneskeverd og kontrasten den festningen står i, når en ser på hvilken politisk ideologi den springer ut av.

Museumspedagogen forteller at menneskerettigheter er det viktigste for dem, men under omvisningene blir det ofte mer «en formidling som går på selve festningen, altså hvorfor festningen er der og hele historikken på det tekniske». I formidlingen til skoleklasser er det lettere å fremheve menneskerettigheter.

Hvis en skal inn i selve festningen, må en delta på omvisning. Det er flere innganger og utganger til festningen, men under omvisningen blir det brukt en inngang nederst i kanonbrønnen. Så er man inne i selve festningen, og den mer åpne atmosfæren fra kanonbrønnen er erstattet med dunkel belysning, lav temperatur og lukten av gammel fukt.

Fjell festning skiller seg fra de andre Museum Vest-museene ved at størrelsen på konstruksjonen og antall gjenstander i liten grad samsvarer. De fleste rom og ganger består av ingenting annet enn nærværet selve festningen gir. Under observasjonen merket jeg hvordan dette nærværet påvirket meg. Som publikum er man ikke bare en passiv mottaker av informasjon fra guiden, for når alle sansene blir påvirket, kan det skape en uhyggelig stemning, der man blir «tvunget» til å minnes. Selv hvis en ikke hører etter på formidlingen til

guiden, jobber lukten, kulden, belysningen og den trange atmosfæren også for å få deg til å minnes. På den måten kan det oppleves som om festningen domineres av å være et minnested mer enn et museum.

5. Eksempel på innsiden av festningen. Foto: Sunniva Slettebakken

Mangelen på gjenstander gjør at museet har mindre valgfrihet i formidlingen. Men på dagens museum handler ikke publikums opplevelse nødvendigvis om antall gjenstander, men at det er en prosess eller erfaringer som er meningsfulle. Museer som Fjell festning har en viss makt når de velger hvilke erfaringer som skal gis de besøkende. Det blir blant annet påpekt i Stortingsmelding 23, der det står at museumsfaglige spørsmål er direkte knyttet til grunnleggende samfunnsspørsmål (2020-2021, s. 7) – noe som gir museene stor makt til å definere samtiden. Det er forventninger knyttet til hvordan museene er bevisst dette ansvaret, samtidig som ansvaret først og fremst er tillitsbasert. Hvilke historier, stemmer eller gjenstander som får bli en del av kulturarven er i stor grad opp til museene selv, hva de til enhver tid mener er mer viktig enn noe annet. Stedsansvarlig forteller at det på festningen «er veldig få gjenstander, av ulike grunner, så derfor er vi veldig avhengige av selve konstruksjonen». Det at de i stor grad lener seg på selve konstruksjonen, kan føre til at de få gjenstandene som fremdeles er der, eller som blir tilført kan få ekstra stor betydning. I tillegg

til de noe beskjedne permanente utstillingene på festningen, forteller stedsansvarlig at de har en midlertidig utstilling, «Northbound», der de blant annet har «noen sånne små glassflasker og ting som menneskeliggjør det mer». Utstillingen som stedsansvarlig nevner, er plassert i det som er starten av festningen hvis en deltar på omvisning. Men den er ikke en del av kanonbrønnen, og kan derfor ikke besøkes på egenhånd.

6. Northbound. Foto: Sunniva Slettebakken

De små glassflaskene stedsansvarlig nevner, er ti autentiske glassflasker fra krigsårene på Fjell. Det kan virke som om stedsansvarlig forsøker å koble det historiske og samtidige for å oppnå en *menneskeliggjøring*. Ved å menneskeliggjøre krigshistorien, kan det være lettere for besøkende å knytte krigshistorien til menneskeverd og menneskerettigheter i nåtiden.

Utstillingen består av flere krigsgjenstander som er funnet på festningsområdet eller andre steder i bygden, blant annet en hanske fra krigen. Utstillingen opptar svært lite av den fysiske plassen til festningen, og den kan heller ikke oppsøkes uten å delta på omvisning. På

omvisningene jeg deltok på, var ikke det noe fokus på denne midlertidige utstillingen. Det kan handle om at guidene i stor grad har et manus de tar utgangspunkt fra, og nettopp det at utstillingen er midlertidig, gjør at den ikke blir prioritert.

Festningen har ellers få gjenstander som viser at det oppholdt seg mennesker der. Dette er til tross for at det skal ha vært et «samfunn» med lugarar, opphaldsrom, kjøken, sanitærrrom og sjukestove, i tillegg til ammunisjonslager, verkstad, drivstofftankar og elektrisitets- og vassforsyning» (Skurtveit og Losnegård, 2020, s. 260). Det er ikke mange spor igjen av dette «samfunnet», men et av få, men veldig tydelige materielle spor er originale servanter og toaletter.

7. Originale servanter. Foto: Sunniva Slettebakken

10. Originale toaletter. Foto: Sunniva Slettebakken

Forutsetninger for formidlingen

Toalettene på festningen blir fremhevet i boken *Fjellfestning i krig og fred* (2006), der det hevdes at toalettene på Fjell festning skal ha blitt bygget som et fellesrom for å være med på å redusere selvmordsfaren blant de tyske soldatene (Kobbeltveit, 2006, s. 53). Selvmord er noe

som hele tiden er relevant for samtiden, i tillegg til at selvmord blant tyskere kan settes inn i en større sammenheng, som da titusenvis av tyskere tok livet sitt i krigens siste dager. Dette har frem til nylig vært knyttet til nazismens nederlag og har derfor ikke fått noen særlig plass i historien om krigen (Amundsen, 2020). Stedsansvarlig forteller at de:

(...) har vært litt avholden med de toalettene, for når vi ser på Austrått¹¹ og toalettene der, så er de like, men der har det vært båser også fra krigens dager. Men vi vet jo, og det finnes jo litteratur på det, om at, særlig på slutten av krigen i hvert fall, så kom det en sånn selvmordsbølge, men også blant sivile, men også delvis soldater. Og at soldater som var postert i Norge, på litt mer øde steder, for han har aldri vært så øde her, som de, at en hadde trengt det. Men jeg er litt sånn natig på det at du skal vite hva du snakker om, og jeg tenker at, like mye som noe annet, så er det sånn at Fjell festning ble aldri ferdig. Altså, det du ser inni gangene der, det er resultatet av et anlegg som aldri ble gjort ferdig etter planen, og når du vet at på Austrått, så var det vegger, så skulle det kanskje ha vært det på Fjell også, ikke sant. Hva vet nå jeg.

Det at søsterfestningen, Austrått, har hatt vegger på toalettene er noe av det som gjør at stedsansvarlig mener at det ikke er gode nok kilder på at det kan formidles en historie der toalettene på Fjell festning blir knyttet til selvmord blant tyskere.

Stedsansvarlig hevder også at det i boken *Fjell festning i krig og fred (2006)* er enkelte historier som har vist seg å ikke være sanne. Hvis ikke museet hadde hatt strenge krav til kildebruk, kunne en bok med enkelte historier som har vist seg å ikke være sanne, blitt koblet til kontroversiell formidling, som nettopp den vanskelige situasjonen rundt de tyske soldatene. Ut ifra stedsansvarlig sine uttalelser handler det ikke om at det er for kontroversielt å formidle at enkelte tyske soldater opplevde at livet var så vanskelig, at de heller ønsket å dø, og at de på den måten kan få en mer menneskelig rolle enn de har hatt til nå i den kollektive erindringen. Dette hadde i så fall samsvart med målet hans om å menneskeliggjøre krigsårene på festningen mer. Stedsansvarlig understreker at: «isolatselvmord i den tyske hæren er et tema og det fantes og det er reelt, men jeg kan ikke si sikkert at det skjedde på Fjell». Fokuset til stedsansvarlig er på hvor viktig det er å være kildekritisk. Det fremstår avgjørende at kritisk formidling ikke skal prioriteres fremfor kritisk forskning. Ikke fordi museet legger

¹¹ Austrått fort er en «søsterfestning», som også var blant de største batteriene som ble dannet langs Atlanterhavsvollen.

større verdi i forskning enn formidling, men fordi det må forskes grundig for å kunne formidle sannferdig.

Museumspedagogen påpeker også at «det er ganske mange sannheter som har blitt etablert om Fjell festning, som vi senere har funnet ut at ikke har noe hold i virkeligheten». Men hva som blir utspilt, handler ikke bare om museets masternarrativ, tilgang til kilder, den kollektive erindringen eller materielle gjenstander. Det er også andre aspekter som gjør visse tema vanskelig:

Intervjuer: (...) Det er jo mye fokus på hvor hardt livet har vært for okkuperte nordmenn, og hvor hardt livet har vært for krigsfangene. Kunne dere, hadde det vært mulig å ha det [selvmord blant tyskere] med eller er det vanskelig?

Museumspedagog: Jeg tror ikke det er vanskelig. Det er heller viktig å snakke om. Det er heller et samfunnsproblem i dag blant mange unge mennesker som tar livet sitt. Det har en kobling, så det er viktig. Vi trenger ikke et toalett for å snakke om det. Det vi mangler er heller kunnskap, og struktur for guidene våre for å kunne snakke om dette. Det er tunge temaer. Når du snakker om det, må du ha en mening bak og målretting med det. Det er absolutt viktig å snakke om disse tingene. Det er en fin måte å komme inn på tema som ungdom, som berører de. Det er i utgangspunktet ikke ting vi ikke er villige til å snakke om egentlig. Problemet med Fjell festning er at den krever så mye av deg.

Museumspedagogen anerkjenner at selvmord blant unge er et samfunnsproblem i dag, og at det er en kobling der som kan prates om. I tillegg fremstår selvmord som et tema som er forenlig med museets masternarrativ, der det kunne blitt diskutert hvordan selvmord kan oppstå på begge «sider» ved fravær av menneskeverd og menneskerettigheter. For selv om disse selvmordene handler om tyskere og ikke krigsfanger, var det slik at de fleste tyskere hadde svært lite spillerom til å la menneskeverd utspille seg på Fjell festning.

Museumspedagogen ser ikke på det som avgjørende hvilken rolle toalettene hadde, eller ikke hadde, for å kunne snakke om et slikt tema. Det materielle er ikke avgjørende her. Hun fremhever at det krever mer av dem enn bare historisk kunnskap for å gå inn på slike tunge temaer, det må være «en mening bak og målretting med det». Ved å understreke at det må

være en mening og målretting når en snakker om selvmord, viser museumspedagogen til noe av det etiske ansvaret museer har. De kan ikke bare drive underholdning og utdanning uten å reflektere over hvordan det kan påvirke publikum. Det kan være at museumsressursene ikke strekker til i å gå inn i en slik mørk materie. Museumspedagogen hevder at det ikke er noen tema de ikke er villige til å snakke om, hun problematiserer heller at festningen «krever så mye av deg». Jeg antar at museumspedagogen fokuserer på hvordan den massive konstruksjonen påvirker deg. Den er over en halv kilometer i lengde, fuktig og mørk - der du er 15 meter under bakken (Museum Vest, 2022) i ni grader. Det er så mye mer enn bare en materiell gjenstand du betrakter, du er inne i en fremmedartet verden, og alle sansene blir påvirket. Stedsansvarlig forteller også at det fysiske miljøet har gitt flere en klaustrofobisk følelse:

(...) men så kikker det inn noen greier og da må hun bare ut, og det har jeg opplevd flere ganger med folk som er der nede, (...) du må også huske på at det fysiske miljøet påvirker deg, og jeg slutter å være oppmerksom etter tre kvarter, 50 minutter jeg.

Det fysiske miljøet museet består av er altså med på å påvirke hvor mye tid som kan settes av til omvisningene. Begrenset tid begrenser også hvor mange temaer som kan gås gjennom, og hvor dypt en kan gå inn i materien. Det kan være noe av årsaken til at enkelte tunge temaer, som for eksempel selvmord «da og nå», ikke kan la seg gjennomføre slik det er lagt opp nå.

Toalettene, og andre fastmonterte gjenstander, er fredet. Derfor vil de til enhver tid være en del av det som utspiller seg på festningen. Andre gjenstander, som ikke er fredet, står museet friere til å velge eller velge bort. Av materielle gjenstander nevner stedsansvarlig og museumspedagogen kun to ting de ikke ønsker på festningen; nazistiske symbol og bruk av dukker. I Verneplanen fra 2012 står det flere steder at det er planlagt bruk av dukker i utstillinger for å illustrere livet til de tyske soldatene. Per i dag er det likevel ikke en eneste dukke utplassert av festningen.¹² Det er flere årsaker til at de har valgt det vekk, blant annet av hensyn til sårbare besøkende:

Vi ser også at noen kan reagere på det. For eksempel så hadde de en dukke i boden.

Rett inn for porten er det en liten rød bygning. Da hadde de satt en dukke i glasset

¹² Sommeren 2021 lå det en dukke som var delt i to i festningen. Dette viste seg å være en gjenglemt markør fra en øvelse utført av forsvaret.

[vinduet]. Også var det en gutt med autisme. Han synes det var veldig vanskelig. Sånne ting kan være mer skremmende for folk enn de skumle gangene, de mørke gangene (Museumspedagog).

Både blant skoleklasser og blant øvrige besøkende vil det kunne være mennesker med utfordringer, som blant annet autisme, slik museumspedagogen eksemplifiserer her. Det kan være problematisk å skulle formidle en mørk og grusom historie, parallelt med å unngå å appellere til høyreekstreme og samtidig ikke skremme sårbare mennesker. Men valget om å ikke bruke dukker handler ikke bare om hensyn til sårbare mennesker. Stedsansvarlig sitt syn på dukker fremstår rimelig klar:

Nei det bygger vel egentlig på mitt syn på hvordan en bygger opp en utstilling, og siden et museum også ofte speiler den personen som har ansvar for det faglige, og siden jeg avskyr dem, så, så lenge jeg jobber der, kommer de ikke.

Det er altså et tydelig spillerom for de ansatte når det gjelder hvordan de velger å la krigshistorien utspille seg på festningen. Stedsansvarlig og museumspedagogen har vært ganske klare på hva de *ikke* ønsker. Og utenom tre faste utstillinger i kanonbrønnen, fremstår selve festningen noe tom og innholdsløs. Stedsansvarlig forteller:

Mange ønsker innhold. De synes det er tungt eller vanskelig å bare se på tomme vegger, og hva skal da inn? Så lenge jeg styrer der oppe så blir det verken dukker eller miljøutstillinger, men jeg tenker at det mangler noe der. Det er tomt og det må fylles og jeg ser at når vi fyller, jeg vet ikke om du la merke til det, men vi har en seng og en jakke som henger der oppe nå, *den* måten å gjøre det på, altså hvis en gjør det litt mer lekent og kunstnerisk, så er det kult, hvis det blir litt etnologaktig, så synes jeg det er dølt.

11. Bilde av seng med en jakke på, som stedsansvarlig nevner.

Foto: Sunniva Slettebakken

Det kommer ikke eksplisitt frem hvem stedsansvarlig mener med *mange*. Det kan være en blanding av besøkende og andre ansatte. Han er likevel klar på at det *er* tomt, og gir uttrykk for at de er i en prosess med å fylle festningen, selv om de vil unngå at det blir «etnologaktig» med dukker og forsøk på konkrete gjenskapelser. Ved å la krigshistorien utspille seg mer «lekent og kunstnerisk», er det mulig at de vil fortsette å møte motstand som nevnt i de foregående kapitlene om eierstiftelsen og minnested. Ut ifra SØF sine uttalelser i media, fremstår det ikke som om de er uenige i museets masternarrativ, men at det er uenighet knyttet til om det er kollektiv erindring eller historie og samtidig som skal være sentralt når menneskeverd og menneskerettigheter fremheves på museet. I tillegg er de uenige om hvilke materielle gjenstander som er relevant i så henseende.

Krigsfangene og de tyske soldatenes rolle i museets masternarrativ

Utover tekniske fakta knyttet til selve bygget, er det menneskeverd og menneskerettigheter som kan sies å være kjernen i det Eilean Hooper-Greenhill kaller for et masternarrativ (2000, s. 24). Et slik masternarrativ er i en museumssammenheng skapt for å ha en universell historie som kan være gyldig utover den konteksten den blir fremstilt i, nemlig historien om byggingen av Fjell festning. I motsetning til kollektiv erindring, blir et masternarrativ skapt av museet alene, innenfor de rammene det har. Det blir konstruert for å kunne presentere «det store bildet». Det som kan være problematisk når museum skaper slike masternarrativ, er at elementer som ikke passer inn, eller står i motsetning til det som er valgt, blir utelatt eller forkledd (Hooper-Greenhill, 2000, s. 24).

«Russerfangene» er noe av det museet ønsker skal inngå i masternarrativet om menneskeverd og menneskerettigheter. Stedsansvarlig forteller at når det kommer til utstillingen om russerfangene, mener de at selve innholdet er godt, men tekniske problemer skal ha skapt problemer for utstillingen, noe som skal ha påvirket formidlingen. Museumspedagogen går litt dypere inn i hva dette omhandler:

Ja, altså, vi ønsker jo å snakke mer om fangene i formidlingen vår. Foreløpig er det jo veldig lite og når vi lagde den utstillingen i kanonbrønnen, så ganske raskt sluttet den ene skjermen å virke, så sluttet en prosjektor å virke. Og det er jo på grunn av den enorme fuktigheten, som vi nå begynner å få kontroll på ... fordi vi har fått satt inn store avfuktere og for eksempel lagd sånne skott. For det er en slags pipeeffekt gjennom hele festningen, og det er veldig kaldt og fuktig, og det er ikke så bra for elektronikk.

Fuktproblemene som museumspedagogen beskriver, skal ha bidratt til svært store utgifter på strøm og vedlikehold (SFF, 2012, s. 81). Under omvisningene jeg deltok på var det ingen synlig fukt i kanonbrønnen der utstillingen om «russerfangene» var, men det var synlig fukt flere steder inne i selve festningen.

12. Fukt inne i festningen. Foto: Sunniva Slettebakken

At fukten setter begrensninger for elektronisk formidling, kan gi en ytterlig innskrenking av krigsfangenes fortelling. Særlig når festningen i seg selv ikke har mange gjenstander igjen. Selve fangeleiren skal ha blitt fjernet etter krigen, av hygieniske årsaker. Det eneste sporet i dag er rester av grunnmurene (SFF, 2012, s. 23). Dette har bidratt til at fysiske spor etter krigsfangehistorien ikke er veldig fremtredende på museet. Dagens situasjon når det gjelder krigsfangehistorien er ifølge stedsansvarlig:

(...) ikke tydelig, og så tenker jeg... Hvem sin fortelling er tydelig hos oss? Jeg vil tro at de tyske soldatene sin fortelling etter hvert er ganske tydelig, selv om vi vet ganske lite om dem. Det er kanskje de vi vet aller minst om.

Stedsansvarlig uttrykker at de tyske soldatene sin fortelling er mer tydelig enn krigsfangene sin, noe som kan handle om at hverdagen til tyskerne er mye mer tilgjengelig. Inne i selve festningen, der mesteparten av krigshistorien utspiller seg, får en skildret tyskerne sin hverdag. Til tross for at det er få gjenstander på festningen, kan en likevel se ulike rom og lugarer, hvor de fikk servert mat og til og med hvor de gikk på toalettet.

Selv om museet ikke har mye materiale som kan gi krigsfangene en stor plass i formidlingen og dermed bli sentrale i museets masternarrativ, fremstår det som materiale om tyskerne delvis kan veie opp for dette. For å formidle hvordan fravær av menneskeverd og menneskerettigheter oppstår, kan det snakkes om både ofre og gjerningsmenn. Nåværende virkelighet av hvordan vi forholder oss til menneskeverd og menneskerettigheter, konstrueres i dette tilfellet av Museum Vest. I tillegg velger de ut hvilke minner om fortiden som skal være med å støtte denne nåtiden. Dette gir dem sterk innflytelse over hvordan fortid og samtid oppfattes, som igjen gir innflytelse over fremtiden. Samtidig kan ikke museet bare velge fritt. Det handler også om hvilket materiale som er mest tilgjengelig for dem, og hvilke ressurser de har til å leite det frem.

Det er flere aspekter som påvirker hvem sin historie som blir tydelig, og hvem sin som blir mindre tydelig. Blant annet er gjenstandene som er igjen på festningen, i større grad knyttet til tyskerne enn krigsfangene. Noe av årsaken til dette, er nettopp det at fordi de var krigsfanger, så hadde de få eller ingen eiendeler. I tillegg var det viktigere for tyskerne å beskytte sine egne soldater enn å huse «verdiløse» krigsfanger, og derfor ble konstruksjonene knyttet til krigsfangene, som krigsfangeleiren i Sjubotn, bygget i betraktelig dårligere materiale enn det som var knyttet til tyskerne. Og det som var igjen av materiale fra Sjubotn skal ha blitt auksjonert bort allerede i 1946 (Digitaltmuseum, 2016). Det er altså praktiske årsaker som er med å bidra til at krigsfangene får en mindre plass enn tyskerne i museets masternarrativ.

Tyskerne har også en mye mer sentral plass i den kollektive erindringen enn de sovjetiske krigsfangene. Det at stedsansvarlig hevder at fortellingen deres er tydelig, selv om de *vet* kanskje aller minst om dem, kan på den ene siden tyde på at de er fremtredende først og fremst fra den kollektive erindringen, og ikke fra egne dokumenter knyttet til Fjell festning. På den annen side kan det være at stedsansvarlig ikke nødvendigvis mener at de *vet* «kanskje aller minst» om hva tyskerne gjorde og ikke gjorde, men at de *vet* «kanskje aller minst» om deres perspektiv. Stedsansvarlig forteller at når det gjelder kilder, jobber de per nå mest med Riksarkivet og arkivet etter tyskerne sin byggeorganisasjon, Organisasjon Todt. Hvis kildene deres først og fremst er dokumenter og ikke intervju eller dagbøker og lignende, kan mye av deres historie bli utspilt på festningen, men selve *fortellingen* vil i stor grad bli skapt av andre enn tyskerne selv. Dette kan være problematisk med hensyn til mennesker sin rett til å «(...) tolka si eiga historie (...)» (St. meld. 23 (2020-2021), s. 17). Hooper-Greenhill hevder at forståelsen av dagens museer blir revurdert og reformulert, de blir mer sensitive til

konkurrerende narrativ (2000, s. 141). Museets fortellinger om tyskerne og krigsfangene er ikke motstridende, men de konkurrerer om ressursene. Slik det fremstår per i dag, så er det ikke ressurser nok til å la fortellingen om krigsfangene være like fremtredende som fortellingen om tyskerne. At det krever større ressurser for å forske på krigsfangene enn på de tyske soldatene, bidrar til at de per nå er mindre fremtredende i masternarrativet enn det de museumsansatte ønsker.

Museumspolitikkens ulike forventninger

De besøkende på Fjell festning består av ulike brukergrupper. Det skilles mellom skoleklasser og øvrige besøkende. Blant de øvrige besøkende vil det være stor grad av variasjon når det kommer til forventninger, forkunnskaper, alder og etnisk og kulturell tilhørighet.

Myndighetene har forventninger til at museene tilpasser relevansen for de ulike brukerne: I Stortingsmelding 23 står det:

Å formidla kunnskapen dei sit på til ulike brukargrupper, er ei hovudoppgåve for musea. I dette er det sentralt at det som vert formidla, vert opplevd relevant og interessant for alle dei ulike brukarane av musea (St. meld. 23 (2020-2021), s. 47).

Selv om de pedagogisk ansvarlige deler opp i skoleklasser og øvrig publikum, forteller de at de store variasjonene innad i gruppene kan påvirke hvordan de legger opp formidlingen.

De forteller at de likevel har noen faste holdepunkter, men som blir ekstra fremtredende når krigshistorien formidles til skoleklasser:

Da snakker vi om folkeretten, opprettelsen av menneskerettighetene i -48, og hva som ligger bak i forhold til holocaust, og dette med å ikke akseptere annerledeshet. Hvordan vi kan gjøre det relevant til i dag i forhold til toleranse og inkludering. Det er mange store ord og begrep vi går innom (Museumspedagog).

Andre verdenskrig brøt med alt det som senere skulle bli etablert som FNs

Menneskerettigheter i 1948, men kontraster til menneskerettighetene ikke forbeholdt andre verdenskrig alene. Den er et eksempel som skaper en mulighet for å løfte frem hva som kan skje ved fravær av slike rettigheter. Innholdet museumspedagogen beskriver at skoleklassene

får, fremstår noe annerledes enn innholdet i omvisningene jeg selv deltok på under feltarbeid, som fokuserte mer på det tekniske og det historiske. Menneskerettigheter og menneskeverd ble også nevnt, i noe varierende grad. På samme måte som det var ulikt innhold, var det også ulike brukergrupper. Skoleklassene kommer i skoletiden for å få undervisning. Derfor er det andre forventninger knyttet til hvordan formidlingen oppleves som relevant for et slikt publikum. Museumspedagogen gir et eksempel på hvordan de gjør formidlingen aktuell ved å knytte et dagsaktuelt tema opp til nazismen, som hun beskriver som:

et system som er veldig ødeleggende, og så er det motsatt av de verdiene som vi har. Og Afghanistan¹³ er en måte å diskutere med ungdommer og sånt, som gjør det aktuelt for dem da... som gjør at de kan få fine refleksjoner selv.

Her gis det som museumspedagogen uttrykker rom for en formidling som samsvarer med det myndighetene forventer gjennom stortingsmelding 23 (2020-2021), om at formidlingsarbeidet skal «vera tufta på samspel og aktiv dialog med brukarane (...)». Museumspedagogen påpeker at de skiller noe mellom den formidlingen som er til turister og den som er i undervisningssammenheng til skoler, og dermed kan det vise til ulike intensjoner. James Young hevder at hvordan man velger å huske noe, også handler om hvilke intensjoner en har (1993, s. 2). På Fjell festning er det ulike intensjoner for ulike besøkende, som handler om å både utdanne neste generasjon og samtidig tiltrekke seg turister. Museumspedagogen forteller at «Turister kommer jo her og lurer egentlig på hva Fjell festning er for noe og hvorfor denne store bygningen er her, og alle disse andre bygningene».

Ifølge museumspedagogen er det andre hensyn som må tas til turister enn til skoleklasser, da de har ulike forventninger knyttet til hvordan formidlingen skal utspille seg. Stedsansvarlig og museumspedagogen forteller at de har en ambisjon om at den overordnede tematikken for begge gruppene skal være menneskeverd og menneskerettigheter, selv om turister først og fremst får informasjon om selve anlegget. Det kan virke som om museet har en forventning om at skoleklassene har blitt gitt en del relevant informasjon på forhånd, og at de derfor kan gå litt dypere inn i materien enn med øvrige besøkende. I tillegg kan de i større grad tydeliggjøre funksjonen sin som utdanner, mens ved øvrig publikum vil det være en større forventning om at det også skal være en form for underholdning. Under den deltakende

¹³ Intervjuet ble utført i tiden Taliban overtok makten igjen i Afghanistan, i august 2021.

observasjonen jeg utførte, fremstod formidlingen tilpasset de besøkende som ikke hadde noen forkunnskaper om festningen, og begrenset med kunnskap om andre verdenskrig. Slik jeg oppfattet publikum, var det nettopp slik det var; de fleste hadde ikke forhåndskunnskaper om festningen, og forholdsvis lite kunnskap om andre verdenskrig.

Selv om det er noe forskjell på formidlingen til skoleklasser og øvrig publikum, får de begge presentert gjenfortellinger av fortidige hendelser. Gjenfortellingene som blir holdt i live gjennom å være knyttet til Fjells festnings masternarrativ om andre verdenskrig, gir publikum et bestemt narrativ. De besøkende tolker fortellingene innenfor egne rammer, men blir likevel fortalt en kollektiv gjenfortelling. Narrativet fremstår da som en etablert sannhet som blir fortalt til alle som besøker festningen, selv om fortellinger fra fortiden bygger på subjektive tolkninger. Dette gir museer makt til å definere sannheter hos de besøkende, som de tar med seg videre inn i fremtiden.

Ved enhver stedliggjøring av fortiden kan det oppstå en fare for intellektuelle forenklinger (Reitan, 2011, s. 50). For museer kan dette oppstå i navigeringen rundt myndighetenes politikk, eller i prosessene knyttet til den internasjonale museumsorganisasjonen ICOMs oppgaver om å samle, bevare, forske og formidle. Ifølge stedsansvarlig er de fremdeles på et sted der de må samle og forske mye, da det fremdeles er mye de ikke vet:

Det er såne helt konkrete ting, som at vi ikke vet, for eksempel, når anlegget egentlig var ferdig, hvilken dato og hva man begynte på først og hva begynte en på sist, og det gjør også at formidlingen ofte blir litt svevende.

Det er altså ikke bare perifere detaljer de ikke vet, men grunnleggende ting som når anlegget var ferdig. Dette påvirker formidlingen og gjør den «svevende». Med en slik beskrivelse fremstår det som stedsansvarlig ikke mener formidlingen er god nok slik det er nå. Det bidrar til at de ikke har mye informasjon som det er gode kilder på, og som bidrar til at de står mindre fritt til å velge hva som skal være med når de skal formidle menneskeverd og menneskerettigheter.

Stedsansvarlig beskriver at det kan være utfordrende når de skal innhente informasjon, og at det «er mye upløyd mark, Fjell festning». Han uttrykker også at det er tidkrevende å hente ut systematisk kunnskap om Fjell festning, og at det er en prosess som de nettopp har begynt på.

Samtidig har både stedsansvarlig og museumspedagogen vært helt klare på viktigheten av å unngå «sannheter som har blitt etablert om Fjell festning, som vi senere har funnet ut at ikke har noe hold i virkeligheten». Til samme tid forventer den offentlige museumspolitikken i dag at de skal drive kontroversiell formidling. I St. meld. 23 (2020–2021) *Musea i samfunnet* — *Tillit, ting og tid* står det:

Basert på kunnskapen og materialet musea har, kan dei gå inn i aktuelle problemstillinger i samtida og setja spørsmål under debatt. Formidling er likevel meir enn budskapet musea deler med eit publikum. Relevant formidlingsarbeid vil framover ikkje minst vera tufta på samspel og aktiv dialog med brukarane om kva dei meiner er relevante tematikkar og relevante formidlingsformer St. meld. 23 (2020–2021), s. 57).

Det er altså forventninger om at museene skal knytte formidlingen både til problemstillinger i samtiden, samtidig som de skal være i en aktiv dialog rundt tematikker med publikum. Ved å fokusere på menneskeverd og menneskerettigheter, fremstår det som om det er ukomplisert for museet å kontinuerlig finne dagsaktuelle temaer å knytte det opp til, slik myndighetene forventer. Men myndighetene forventer også at publikums engasjement skal være aktuelt for tematikken. Under mitt feltarbeid, opplevde jeg at publikums engasjement var direkte knyttet til hva guidene formidlet, og at det var få selvstendige eller kritiske spørsmål. Dette kan gi museet stor definisjonsmakt over krigshistorien når masternarrativet som formidles, møter lite motstand fra publikum. At publikum stiller få kritiske spørsmål til museet, vitner om at de har stor tillit til det materielle og immaterielle som Museum Vest formidler, som er et belegg for at museet har makt til å være med å definere virkeligheten.

Den kollektive erindringens rolle i museets masternarrativ

Definisjonsmakten over krigshistorien virker det som stedsansvarlig er bevisst. Selv om det krever store ressurser å få tilgang til historisk korrekte kilder, er det ikke slik at de kan anvende alle solide kilder i formidlingen. Stedsansvarlig påpeker at: «Problemet er alltid at når du velger ut en fortid, så velger du bort en annen». Denne problemstillingen blir også belyst i Stortingsmelding 23: «Noko vert valt inn, og noko anna vert valgt bort. Med dette

fulgjer makt til å velja ut historier, perspektiv og innfallsvinklar. (...) Musea skapar historia og påverkar på den måten sjølvforståing og identitet» (St. meld. 23 (2020-2021), s. 11). Det blir påpekt at museene har så stor innflytelse når de skaper historien, at det påvirker menneskers selvforståelse og identitet. Den norske nasjonale identiteten har i stor grad vært knyttet opp til den kollektive erindringen ved å tilby en visshet om å være en del av et større fellesskap. Fellesskapet gir en identitet majoriteten ønsker å ha; at de fleste nordmenn var jøssinger som utelukkende jobbet mot tyskerne og nazismen. Ved å utfordre den kollektive erindringen utfordres samtidig nordmenns selvforståelse og identitet. Og det kan være problematisk hvis museet «gir» en identitet som ingen ønsker å ha.

Det er et stort ansvar for Fjell festning, og det er vanskelig å se for seg at dette kan skje rettferdig nok, all den tid det ikke er mulig for museet å belyse alle sine perspektiv fra andre verdenskrig. Og ved museers forsøk på stedliggjøring av fortiden, vil det alltid være begrenset av blant annet språk og kultur. Etter at Auschwitz ble omgjort til museum skal Holocaustoverlevende Robert Savosnick ha uttalt at «*Når det er blitt et museum her, sier det i grunnen så lite*» (Reitan, 2011, s. 50, kursiv i original). Dette sier noe om at uavhengig av hvilke representasjoner som konstrueres, kan aldri menneskene eller opplevelsene deres gjenskapes.

Selv om stedsansvarlig forsøker å utfordre den kollektive erindringen, og i større grad basere seg på historiske kilder, beskriver han utfordringer knyttet til det å skulle formidle utover «kjernehistorien». Han eksemplifiserer dette ved å diskutere norske ansatte som frivillig jobbet på festningen under okkupasjonsårene:

Noen har mye skyld, noen har mindre skyld og så må du på en måte tørre å si det. For det er veldig lett for folk i bygda å si, sånn som jeg har kommet over lokale norske fagfolk som har hatt arbeid her oppe. For det som er kjernehistorien er det at tyskerne var slemme, veldig sånn banalt og nordmennene som jobbet her gjorde sabotasje så godt de kunne, og så var det fanger og de led. Det er liksom den forenklete historien, og så ser du at, "nei, det er jo ikke sånn det er," det kan du jo nesten skjønne av deg selv. Men så ser du, du begynner liksom å få tall festet og du ser navn og så tenker du, "ja, men okay, ja vel. Dette var ganske utbredt da." "

De «slemme tyskerne», «saboterende nordmenn» og de «lidende fangene» har blitt tildelt en vesensforskjellig plass i den norske kollektive erindringen, men et fellestrekk er at de ikke har blitt gitt en nyansert rolle. Stedsansvarlig forteller: «Nei, og det som jeg har sett nå som ikke noen har skrevet om, av en eller annen grunn, det er jo det at det var jo ikke sånn at tyskerne bygde.» De vet altså at det har vært norske selskap involvert i byggingen av festningen, noe de i utgangspunktet virker som om de ønsker å formidle. Problemet er at det kan være vanskelig å finne gode kilder på det som ikke inngår i den kollektive erindringen. På den måten påvirker den kollektive erindringen museets masternarrativ, uten at det nødvendigvis er målet deres.

Det er altså et lite belyst område innenfor den kollektive erindringen at mange norske selskap tjente gode penger på arbeidet til krigsfangene. Soleim skriver:

Den økonomiske betydningen av slavearbeidet for Norge er et emne som er lite undersøkt innen norsk okkupasjonshistorie. Vi vet at landet mottok netto investeringer fra okkupasjonsmakten og en gratis arbeidsstokk på 150 000¹⁴, så forestillingen om «hva krigen kostet Norge» er moden for revisjon (Soleim, 2018, s. 132).

«Hva krigen kostet Norge» i den kollektive erindringen, har frem til nå ikke gitt særlig rom for å diskutere det at en del «vanlige» nordmenn i norsk næringsliv tjente gode penger på krigen. I tillegg fikk krigsfangenes slavearbeid, ifølge Soleim, «stor betydning for utbyggingen av norsk infrastruktur, og medvirket med dette på lang sikt til moderniseringen i Norge.» (Soleim, 2018, s. 9). Nordmenn flest satt altså igjen med mange fordeler fra slavearbeidet, selv om de ikke nødvendigvis hadde valgt det selv. Men det var også mange nordmenn som selv valgte å tjene penger på okkupasjonen og slavearbeidet, noe som er relevant for masternarrativet knyttet til menneskeverd og menneskerettigheter, og ved hvilke omstendigheter mennesker velger å se bort fra andre menneskers menneskeverd. Det fremstår som den kollektive erindringen har påvirket forskningen i etterkrigstiden i en slik grad at det får direkte følger for hva som i dag kan være med i Fjell festnings masternarrativ. Dette samsvarer med Noras (1993) påstand om at det helt fra begynnelsen må være en vilje til å huske, ellers vil det bare være et historisk sted. For selv om myndighetene og Museum Vest nå uttrykker en vilje til å huske en revidert utgave av «hva krigen kostet Norge», er ikke Fjell

¹⁴ Majoriteten av disse var krigsfanger, men noen av dem var desertører.

festning et nytt museum på nøytral grunn. Det er et museum på et minneste, som frem til for kort tid siden kun har forholdt seg til kollektiv og lokal erindring.

Lokalbefolkningen

Et museum bidrar ikke bare til den nasjonale identiteten, men også til den lokale, særlig når det er plassert i et lokalsamfunn, slik som på Fjell. Hooper-Greenhill hevder at gjennom et museum viser en samfunnet som blant annet inkluderende og kultivert (2000, s. 25). Men det nasjonale samfunnet og det lokale samfunnet samsvarer ikke nødvendigvis alltid, noe som kan føre til at museer må prioritere noe fremfor noe annet, uten at det nødvendigvis er klare føringer for hva som bør prioriteres.

I Stortingsmelding 49 *Framtidas museum— Forvaltning, forskning, formidling, fornying* blir det gjort rede for museumsstrukturen der målet er å samle museene forvaltningsmessig. Det står blant annet:

I abm-meldingen ble det understreket at museene må arbeide og fungere i et todelt perspektiv: de skal ha sitt primære nedslagsfelt i sine lokale og regionale miljøer, samtidig som de skal inngå i et nasjonalt museumsnettverk (St.meld. nr. 49 (2008-2009) s. 11).

Dette todelte perspektivet er sentralt for Fjell festning som befinner seg i et lokalt miljø samtidig som det er en del av Museum Vest som inngår i to av Norges 22 faglige museumsnettverk, nettverk av «Fiskerihistorie og kystkultur» (Kulturrådet, 2016, 2020) og «Nasjonalt museumsnettverk for demokrati og menneskerettigheter» (Demokratinetverket, 2022). Når det gjelder lokalmiljøet, har Museum Vest hatt flere tanker om å inkludere lokalbefolkningen:

Stedsansvarlig: *En av tankene vi hadde i 2015 var jo å åpne stedet mer mot omverden og en lavthengende frukt var jo å ta utgangspunkt i det store naturområdet som er rundt og gjøre det tilgjengelig på den måten at folk kan komme inn i kanontårnet som oppfattes som en kafé, men som også er en del av det fredede anlegget, fordi at det er*

en del av den kanonsirkelen som er der oppe. Og da har besøkstallet økt, og en har fått en slags bevissthet rundt det. I tillegg har lysfestivalen blitt etablert, så en har på en måte dreid fokuset, sånn at det er bestandig flere folk som føler et slags eierskap over stedet og de er positive, men hva skal jeg si, de gamle museumsvokterne, de er negative.

Flere ganger har stedsansvarlig brukt beskrivelser som «de med sterkt eierskap» synonymt med SØF. Men med utdraget over virker det som de har initiert en følelse av eierskap hos lokalbefolkningen også. Dette øker graden av nedslagsfelt «i sine lokale og regionale miljøer», slik myndighetene ønsker. Men ifølge stedsansvarlig er «de gamle museumsvokterne», SØF, derimot negative til at krigshistorie kan utspille seg parallelt med turgåing og kafebesøk, selv om det har medført økt besøkstall. Et økt besøkstall bidrar til bedre økonomi, noe som igjen gir større spillerom for aktualiseringen. Selv om de lokale bidrar til dette, vil motstand fra SØF igjen kunne legge begrensinger for formidlingen. Museet er derfor mer avhengig av godvilje hos SØF, enn hos de lokale. Besøkstallene kan hentes fra andre enn de lokale, men godkjennelser i styret kan ikke hentes fra eksterne.

Det økte besøkstallet bidrar til at krigshistorien på festningen når ut til flere, og da særlig til de lokale som kan kombinere det med turgåing og kafe. Ved at SØF uttrykker misnøye, kan det virke som om de er mer opptatt av at krigshistorien skal utspilles på en viss måte, enn at krigshistorien når mange. På spørsmålet om i hvilken grad SØF sine holdninger representerer holdninger i lokalbefolkningen, svarer museumspedagogen følgende: «Jeg tror ikke de kan telle som representanter for lokalbefolkningen, nei(...). Om de har så mye å si i lokalbefolkningen tviler jeg sterkt på. Vi ser jo at de [lokalbefolkningen] er kanskje mye mer åpen for litt forskjellig formidling.». Ifølge uttalelsene til stedsansvarlig og museumspedagogen er lokalbefolkningen tilsynelatende mindre bundet av den kollektive erindringen enn det SØF er. På spørsmålet om hvilke hensyn Museum Vest tar til de lokale når de utarbeider utstillinger og innholdet i omvisningene, svarer stedsansvarlig at «Det lokale aspektet tar vi nesten ikke hensyn til.». Her vil Museum Vest på den ene siden at de lokale skal føle «eierskap» til festningen, selv om de nesten ikke tar hensyn til det lokale aspektet. Det er ikke nødvendigvis viljen til de ansatte dette handler om. Museum Vest må til enhver tid forholde seg til ICOM sine retningslinjer, noe stedsansvarlig hevder begrenser mulighetene for å involvere de lokale:

(...) vi styrer etter, ICOM sitt "charter," sånn at jeg kan ikke på en måte bare la Olga fra bygda lage sin utstilling. Selv om det kanskje hadde vært kult og fint, så kan jeg på en måte ikke gjøre det, for det strider jo også mot mine etiske retningslinjer og *der* får du en konfliktlinje med en gang. (...) Ja, så jeg går inn i flere nettverk, så det er komplisert og det å kunne formidle det på en god måte til de som er rundt museet og som bryr seg om det, for jeg *vil* jo ikke holde dem utenfor. Nei, det er komplisert.

Festningen har altså flere museumsnettverk det inngår i, og det virker som om stedsansvarlig opplever at det gir lite rom for å ta hensyn til de lokale direkte – selv om de ikke mangler vilje til det. Indirekte har de lokale likevel noe påvirkning ved at kommunen har to representanter i eierstiftelsen Fjell festning (SFF), i tillegg til to representanter fra Sotra og Øygarden forsvarsforening (SØF), som er en lokal organisasjon. Sistnevnte begrenser seg likevel til å kunne representere lokale med en klar interesse for Forsvaret.

Men selv om Museum Vest ikke bruker store ressurser på å ta hensyn til de lokale, kan lokalbefolkningen likevel sies å ha en viss rolle i hva som blir aktualisert på festningen. Museumspedagogen forteller:

Ja, altså vi prøver jo å nyansere den historien om helter og svikere. At tyskerne også er fanget i et system hvor de absolutt ikke har noe valg, og dermed så ser vi jo at det ikke er alle tyskere som er slemme, for å bruke det ordet. For det er jo en del lokale som forteller at de har knyttet gode bånd, og mange så gode at de reiste på besøk til hverandre og sånt, etter krigen, men også selvfølgelig om tyskere som var slemme og som skremte dem. Så du har liksom begge deler. Og derfor er det veldig fint å ta utgangspunkt i de fortellingene som vi har samlet inn fra lokalbefolkningen (...).

At flere skal ha knyttet så gode bånd med tyskerne at de skal ha reist på besøk til hverandre, fremstår dekkende for en lokal erindring. Lokalbefolkningen sine beretninger om krigen blir altså et viktig ledd i å utfordre den kollektive erindringen på nasjonalt nivå, ved å nyansere historien om helter og svikere. Dette kunne vært vanskelig å få til uten relevante lokale kilder.

I tillegg blir ofte den lokale fortellingen om krigen utspilt sammen med den nasjonale fortellingen. Dette kan føre til at lokalbefolkningen kan ha meninger og forventninger om hvordan deres fortelling aktualiseres, noe museer ofte må forholde seg til. Men slik

museumspedagogen beskriver det, fremstår kritisk formidling relativt uproblematisk for lokalbefolkningen per i dag. I motsetning til SØF, skal det ifølge museumspedagogen ikke ha vært problematisk for lokalbefolkningen på Fjell å bidra til et mer nyansert bilde av den kollektive erindringen:

Nei, det virker som de snakker helt fritt om det, altså, det er liksom greit, og til og med under krigen så var det jo tyskere som ble invitert hjem i husene til folk til julefeiring, for eksempel, eller sånne ting. For de syns så synd på dem at de ikke skulle få lov, og det har blitt fortalt helt udramatisk, som bare en sånn ting. For etter disse tre intense årene, så lærer du litt disse okkupantene å kjenne. At alle er ikke en representant for noe ondt, men mange av dem er rett og slett bare mennesker.

Hvor mange som skal ha invitert tyskere på julefeiring kommer ikke frem. At noen tyskere skal ha blitt invitert, sier ingenting om dette var vanlig praksis på Fjell under krigen. Likevel, slik museumspedagogen uttrykker det, kan en få et inntrykk av at den kollektive erindringen ikke er like fremtredende på Fjell, som ellers i nasjonen, og at de lokale sin «fortelling om krigen» bærer preg av å være en del av et minnemiljø (*milieux de memoire*). Ved at de lokale har beholdt erindringen i et levende og muntlig miljø, vil det ikke nødvendigvis være det samme behovet for å knytte seg til den kollektive erindringen om krigen. På den måten kan minnemiljøet uttrykke en egen lokal kollektiv erindring på Fjell, som har et litt annet innhold enn den nasjonale, og at det derfor bør være uproblematisk for museet å utfordre den. Samtidig påpeker museumspedagogen at hun vet om andre museer som har måtte moderert seg «fordi at familien til, kanskje tredjegerasjon om ikke fjerde, synes at det er vanskelig at de snakker om sin bestefar på den måten, og det er jo leit, for det er jo en måte å skjule ting på, rett og slett».

Det kan altså fremdeles være vanskelig for etterkommere av krigens norske aktører å akseptere at beste- eller oldeforeldre blir fremstilt som noe annet enn motstandskjempere, selv om det tilsynelatende ikke fremstår som et problem på Fjell per nå. På den ene siden bidrar det til at viktige historiske aspekter kan bli skjult, men på den annen side påpeker museumspedagogen at «vi kan jo pirke i fortiden, for det koster oss ingenting, mens for dem så kan det være en stor personlig kostnad knyttet til det». Hvilke hensyn som har blitt tatt til etterkommere av NS-medlemmer og krigsprofitører, er noe som har variert ut ifra ulike generasjoner og ulike tider. Det kommer ikke klart frem om de etiske hensynene

museumspedagogen problematiserer først og fremst handler om tiden museet må forholde seg til nå, eller om det er mer knyttet til en personlig samvittighet. Selv om det ikke er dukket opp kilder per nå som kan skape konflikt mellom lokalbefolkningen og Museum Vests mål, kan det dukke opp på et senere tidspunkt, da de oppgir at de ikke er kommet så langt i kildesøkene sine.

Ved å ha et masternarrativ knyttet til menneskeverd og menneskerettigheter, kan det skape en ekstra forventning om visse hensyn som må tas til de berørte. Både avdøde mennesker og deres etterkommere har rettigheter knyttet til å bli fremstilt på en verdig måte (NESH, 2021, s. 26). Det betyr ikke at nordmenn som knyttet bånd til tyskere eller nazismen generelt har rett til å få gjemt unna historien sin. Men konteksten rundt deres valg blir desto viktigere, i den grad det er mulig for museet å fremstille det realistisk nok for publikum. Ved at museer, sammen med arkiv og bibliotek, ivaretar hoveddelen av det kollektive minnet i samfunnet (St. meld. 22 (1999-2000), s. 103), blir de tillagt en rolle som vokter, bærer og videreformidler av kollektive minner. Dette kan fremstå uproblematisk når det gjelder gjenstander, eller ved å fremheve individer i et positivt lys som for eksempel krigens helter. Eriksen (2009) påpeker at selv om det å «komme på museum» tradisjonelt sett har vært knyttet til heder og anerkjennelse fra samfunnet, blir ansvaret til museene mer tydelig når individfokus blir knyttet til vanskelige eller kontroversielle temaer (2009, s. 197-198).

Oppsummering

På Fjell festning drives formidling og utstillinger av fortiden samtidig som de skal være samfunnsrelevante, aktuelle, kontroversielle og kildekritiske. Per i dag er det få utstillinger og gjenstander i forhold til størrelsen på museet. Det er tilsynelatende ikke motstand fra verken Museum Vest, SØF, myndighetene eller lokalbefolkningen mot å tilføre den mer materielt og immaterielt innhold. Det fremstår som om Museum Vest legger stor vekt på å kontinuerlig oppdatere formidlingen i henhold til den nyeste forskningen, noe som langt på vei samsvarer med forventningene fra myndighetene. Dette krever store ressurser og legger beslag på tiden til de faglige ansatte, og bidrar til at det er mer fokus på å samle og forske, enn å bevare og formidle. Lettere tilgjengelighet til å samle, forske og bevare tyskerne sin historie, har ført til at fortellingen om tyskerne er mer tilgjengelig for formidling per nå, enn fortellingen om

krigsfangene. Tyskerne blir mer tydelig i masternarrativet. Museet ønsker å beholde et masternarrativ knyttet til menneskeverd og menneskerettigheter, samtidig som de søker en større balanse fremover der fangehistorien kommer tydeligere frem. Men det er tidkrevende å innhente kilder.

Lokalbefolkningen fremstår som åpen for både en oppdatert og mer problematiserende formidling, og for den kollektive erindringen. Samtidig er dette noe som kan endres over tid, da museet ikke er kommet så langt i forskningen sin. Påvirkning fra lokalbefolkningen har ingen synlig rolle når det gjelder hva som blir utspilt på festningen. Det virker som om publikum ikke påvirker museumsformidlingen i stor grad direkte, men i større grad indirekte gjennom de museumsansattes forståelse av lokale oppfatninger, og gjennom forventninger fra myndighetene som har utarbeidet føringer på hvordan en bør ta hensyn og tilpasse seg ulike typer publikum.

6 Avslutning

Hvordan fortellingene om Fjell festning aktualiseres gjennom Museum Vests formidling, blir formet av ulike aspekter. I oppgaven kommer det tydelig frem at det er ulike perspektiv og holdninger til hvordan det er riktig å formidle krigshistorien. Fortellingene som aktualiseres navigeres gjennom kollektiv erindring, lokal erindring, et forsvarsmiljø, et museumsmiljø og offentlig politikk. Disse ulike «aktørene» har ikke samme påvirkningsgrad, deres gjennomslag varierer ut fra hvor makten ligger. Det er et kompromiss mellom ulike parters idealer og intensjoner, og de faglige og økonomiske ressursene de ulike partene har til rådighet.

Men selv når de ulike aktørene kan bli enige om *hvilke* fortellinger som skal aktualiseres, er de likevel ikke enige om *hvordan* fortellingene skal aktualiseres. Det er per i dag en enighet om at 2. verdenskrig bør være i fokus i aktualiseringen av festningen, men ikke hvilken rolle det materielle og den kollektive eller lokale erindringen skal ha. Denne konflikten bidrar til at forvaltningen av festningen i dag står i en kamp om mellom en aktualisering basert på oppdatert forskning, og den kollektive erindringen. Rammene til den kollektive erindringen gir et temmelig smalt vindu når det kommer til hvilke fortellinger som kan aktualiseres.

I oppgaven kommer det frem at en aktualisering som justeres etter den nyeste forskningen ikke nødvendigvis gir et mer nyansert bilde enn den kollektive erindringen. På samme måte som den kollektive erindringen gjentar en utvalgt del av fortiden, blir valgene som ble tatt i etterkrigstiden sentrale i hva som blir en del av den nyeste forskningen, og hva av dette som blir aktualisert. Synet på de sovjetiske krigsfangene under krigen og i etterkrigstiden, og deretter den kalde krigen, er noe av det som har bidratt til at historien deres er mindre tilgjengelig enn historien om tyskerne, både i forskningen og i den kollektive erindringen.

Måten museumsfaglige forventninger og føringer møter den kollektive erindringen, viser seg gjennom det som fremstår som en intensjon om at minnestedet skal smelte sammen med museet og dets masternarrativ. Det som blir valgt bort, på samme måte som det som blir valgt inn, fremstår som en offentlig og museumsfaglig avgjørelse. Det kommer ikke frem at det også er private interesser som påvirker dialogen mellom museet og besøkende. I oppgaven har det blitt vist hvordan museer har stor definisjonsmakt. Dette kan være problematisk når det

fremstår som at «alt» kommer fra museet, når bakgrunnen for hva som utspiller seg delvis har med en privat forsvarsorganisasjon å gjøre.

Dette problemet kommer og til uttrykk gjennom minnesmerket som ble reist på minnestedet, før det ble et museum. Når publikum besøker museet, kan de få et inntrykk av at museet har valgt å ha et minnesmerke som de ikke inkluderer i formidlingen. Dette kan igjen skape en antakelse om at historien om krigsfangene, og det at flere av dem døde der, ikke har så stor betydning for hvordan et offentlig museum velger å la krigshistorie utspille seg. Det kan bli mindre tydelig at området er et minnested, og ikke bare et museum. Hvis museet derimot hadde vært helt frie fra private interesser, slik myndighetene forventer, kunne de endret eller byttet ut minnesmerket slik at det bedre passet inn med deres faglige forventninger og føringer om hvordan et minnesmerke bør være når det inngår i et minnested og i et museum. En slik fristillelse fra private interesser, kunne antageligvis ha medført et større spillerom for museet til å aktualisere området som et minnested, og også for å formidle essensen i sitt masternarrativ.

Fremover, uavhengig av om det er kollektiv erindring eller oppdatert forskning som står i sentrum når Fjell festning aktualiseres, så vil både den kollektive erindringen og forskningen fortsette å ha et meningsinnhold som gir ulik betydning for ulike generasjoner. Selv hvis museet kan fristille seg fra både private interesser og den kollektive erindringen i fremtiden, så vil tidsånden til enhver tid gi ulikt spillerom.

Litteraturliste

- Abraham, O., Mathisen, V., Torsvik, S. (red.) (2019) *Historier fra Fjell festning*. Museum Vest: Kapabel Forlag.
- Braun, V., Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101
- Christensen, A. (2011) *Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Oslo: Pax forlag.
- Eriksen, A. (1995) *Det var noe annet under krigen. 2. Verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax forlag.
- Eriksen, A. (1999) *Historie, minne og myte*. Oslo: Pax forlag.
- Eriksen, A. (2009) *Museum. En kulturhistorie*. Oslo: Pax forlag.
- Fangen, K. (2004, 2010) *Deltagende observasjon*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Halbwachs, M. (1992) *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hooper-Greenhill, E. (2000) *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. New York: Routledge.
- Jordheim, H. (2006) Gjerningsmenn og ofre – Holocaust-monumentet i Berlin mellom historie, politikk og estetikk i Følstad, E., Raaen, P. og Skevik, O. (red.) *Stiklestad og andre minnesteder*. Verdal: Stiklestad Nasjonale kultursenter.
- Kobbeltveit, O. (2006) *Fjell festning i krig og fred*. Bergen: Eide forlag.
- Kvale, S., Brinkmann, S. (2015, 2019) *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal.
- Kverndokk, K. (2011) Krigens helter og ofre. Akershus festning som krigsminnelandskap i Saphinaz, N. og Rogan, B.(red.). *Materiell kultur og kulturens materialitet*. Oslo: Novus, s. 97–121.
- Musum, M. (2020) Folkemuseet og kampen om nåtiden. En studie av «Alt for Norge» på Hadeland Folkemuseum. *Norsk museumstidsskrift*. Årgang 6, nr. 1.
- Nilssen, V. (2012) *Analyse i kvalitative studier. Den skrivende forskeren*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nora, P. (1989) Between memory and history: Les Lieux de memoire. *Representations*. Berkeley: University Press.

- Reitan, J. (2011) Nazileirene i den norske historiebevisstheten, i Lenz, C. og Nilsen, T. R. (red.) *Fortiden i nåtiden: Nye veier i formidlingen av 2. verdenskrigs historie*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 49-61.
- Ronström (2007) *Kulturarvpolitikk. Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Selberg, T. (2002) Tradisjon, kulturarv og minnepolitikk: Å iscenesette, vandre i og fortelle om fortiden i Eriksen, A., Garnert, J. Selberg, T. (red.) *Historien in på livet*. Lund: Nordic Academic Press, s. 9-28.
- Sem, L. (2005) Å byggje ein minnestad. Falstadskogen 1945 – 2005. *Tidsskrift for kulturforskning*. Volum 4, nr. 4.
- Skurtveit, H., Losnegård, G. (2020) *Fjell bygdebok. Band IVV - Allmennhistoria 1910-2019*. Fjell: Fjell kommune.
- Soleim, M. (2018) *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945: antall, organisering og repatriering*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Syse, H. (2011) i Lenz, C. og Nilssen, T. (red.) *Fortiden i nåtiden. Nye veier til formidlingen av 2. verdenskrigs historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tønnesen, I. (2010) *Fra forsvarsskanse til kulturminne. Iscenesettelser av Kongsvinger festning*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Walle, L. (2012) Å arbeide med den vanskelige historien. Quisling-utstillingen på Telemark Museum, i Seland, B. (red.) *Den vanskelige historien: Agderseminaret 2011*. Kristiansand: Cappelen Damm, s. 77-86.
- Young, J. (1993) *The Texture of Memory*. Yale: University Press.
- Ågotnes, H-J. (2007) Lokalmuseet i det sosiale landskapet. Fortidsformidling i Hordaland gjennom hundre år, i Selberg, T. og Gilje, N. (red.) *Kulturelle landskap. Sted fortelling og materiell kultur*. Bergen: Fagbokforlaget.

Kilder

Amundsen, B. (2020) Titusener av tyskere tok sitt eget liv maidagene for 75 år siden.

Forskning.no. Tilgjengelig fra:

https://forskning.no/historie-krig-og-fred/titusener-av-tyskere-tok-sitt-eget-liv-maidagene-for-75-ar-siden/1684863?fbclid=IwAR1Xn5D996EN2VBGCYmIW_tkT4UKlksu6F0m5eDpPvrNR6fF4uxzqi8IFBo (Hentet: 8. april 2021).

Demokratinetverket (2022) *Eidsvoll 1814*. Tilgjengelig fra:

<https://eidsvoll1814.no/demokratinetverket>. (Hentet: 03.03.2022).

De nasjonale forskningsetiske komiteene (2018) *Forskningsetisk veileder for internettforskning*, 2. utgave, september 2018.

De nasjonale forskningsetiske komiteene (2021) *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora*, 5. utgave, desember 2021.

Digitaltmuseum (2016) Seng. Tilgjengelig fra: <https://digitaltmuseum.no/021026566886/seng> (Hentet: 03.03.2022).

Fjell kommune (2019) *Berekraftig vern og bruk av kulturminna i Fjell. Temaplan for fysiske kulturminne og kulturmiljø 2019 – 2022*. Tilgjengelig fra:

https://www.oygarden.kommune.no/_f/p1/ibda6e32b-d410-4e37-b10b-bdb6afac56bd/fjell-kom-kulturminneplan-ks290819-ia.pdf. (Hentet: 17.09.2021).

Gravplassmyndigheten i Bergen (2022) *Utenlandske krigsgraver i Bergen*. Tilgjengelig fra: <https://gravplass.no/2021/06/utenlandske-krigsgraver-i-bergen/> (Hentet: 14.03.2022).

Kulturrådet (2016, 2020) *Faglige museumsnettverk*. Tilgjengelig fra:

<https://www.kulturradet.no/museumsutvikling/vis-artikkel/-/nasjonale-museumsnettverk> (Hentet: 14.03.2022).

Lovdata (2021) *Forskrift om fredning av forsvarsanlegg mv. Forskrift om fredning av bygninger og anlegg i Landsverneplan for Forsvaret*. Tilgjengelig fra:

<https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2004-05-06-718>. (Hentet: 17.09.2021).

Museum Vest (2017) *Bakgrunn og forutsetninger for dagens konflikt (sensurert)*. Upublisert

Museum Vest (2022) *Fjell festning*. Tilgjengelig fra:

<https://fjellfestning.museumvest.no/norsk/utstillingane-vaare/#Fjell-festning> (Hentet: 17.01.2022).

Nordvik, E. (2016) *Fornøylesparken Fjell festning. Vestnytt*. Tilgjengelig fra:

<https://www.vestnytt.no/meninger/leserinlegg/i/G9y4Q/fornoeylesparken-fjell-festning>. (Hentet: 13.09.2021).

Nordvik, E. (2019) Fjell festning og Museum Vest, hva er det? *Vestnytt*. Tilgjengelig fra: <https://www.vestnytt.no/meninger/leserinlegg/i/dO7wrX/fjell-festning-og-museum-vest-hva-er-det> (Hentet: 13.09.2021).

Norges Forsvarsforening (2022) Sotra og Øygarden forsvarsforening. Tilgjengelig fra: <https://www.forsvarsforeningen.no/lokalforeninger/sotra-og-oygarden-forsvarsforening/> (Hentet: 14.03.2022).

St.meld. nr. 22 (1999-2000) Kjelder til kunnskap og oppleving. Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-22-1999-2000-/id192730/>. (Hentet: 28.08.2021).

St.meld. nr. 49 (2008-2009) Framtidas museum— Forvaltning, forskning, formidling. Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-49-2008-2009-/id573654/> (Hentet: 28.08.2021).

St. meld. nr. 23 (2020–2021) Musea i samfunnet — Tillit, ting og tid. Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-23-20202021/id2840027/> (Hentet: 28.08.2021).

Økland, E. (2016) Karpe Diem spilte inn musikkvideo på Sotras tak. *Vestnytt*. Tilgjengelig fra: <https://www.vestnytt.no/kultur/i/6JXEO/karpe-diem-spilte-inn-musikkvideo-paa-sotras-tak> (Hentet: 13.09.2021).

Vedlegg

Vedlegg 1 - Intervjuguide

1. Kan du kort fortelle meg om din stilling. Hva den innebærer og hvor lenge du har hatt den?

Festningen som museum

1. Kan du/dere beskrive innholdet i formidlingen? Hvordan legger dere opp formidlingen? (Rekkefølge, tidsmessig prioritering av emner/info?) Spiller det en rolle hvilke gjenstander dere har, eller er det poenger/spørsmål/temaer som bestemmer hva som blir framhevet? Hva er viktig å få frem?
2. Hvilke hensyn tar dere når dere utarbeider utstillinger og innholdet i omvisningene? (F.eks. lokalsamfunnet, den kollektive erindringen, etc.)
3. Hvor innhenter dere materiale fra?
4. Er det noe spesielt materiale/informasjon som er valgt vekk? Og hva er i så fall årsaken til dette?
5. Har folks holdninger (publikum og ev. lokalbefolkningen) endret seg over tid?
6. I verneplanen fra 2012 er det foreslått flere steder å bruke dukker for å bedre illustrere livet til de tyske soldatene. I tillegg var det foreslått å innrede i alle fall en av lugarene. Hva er årsaken til at dere ikke har det med?
7. Hvordan påvirker det at museet er en offentlig finansiert institusjon forholdet mellom museet og lokalsamfunnet? (Opplever dere at dette kan føre til distanse til lokalsamfunnet - eller en form for kulturell anerkjennelse, der den lokale kulturen blir godkjent som formidlingsverdig?)
8. Kjenner dere til hva som var annerledes før? Før dere tok over.

Festningen som minnested

1. En del av minnestedet på Fjell festning inkluderer et minnesmerke opprettet for de sovjetiske krigsfangene. De drepte fangene på Fjell festning knytter seg til en større hendelse; Norges største massedrap med 13 000 drepte sovjetiske krigsfanger. Hvilke hensyn tar dere når dere

utarbeider innholdet knyttet til festningen som minnested for en del av de drepte krigsfangene?

2. Hvor kommer minnesmerket fra? Hvem sitt initiativ? Er det et konkret formål bak?
3. Ifølge den internasjonale museumsorganisasjonen ICOM er museene sin oppgave å samle, bevare, forske og formidle Samtidig forventer den offentlige museumspolitikken i dag forventer at museum skal drive kontroversiell formidling. Hvordan opplever du det at festningen også har et minnesmerke og er et *minnested* påvirker dette? Gjør det at dere må ta spesielle hensyn?
4. I verneplanen fra 2012 er det foreslått å gjøre minnesmerket mer tilgjengelig for publikum ved å flytte det. Hva er årsaken til at dere ikke har gjort dette?
5. Hva tenker dere om festningen har et minnesmerke? Hvilket ansvar har dere for å ivareta og formidle denne delen av festningshistorien?

Den kollektive erindringen

1. Det vil alltid bare være noen av de innsamlede minnene som blir en del av en *kollektiv erindring*, og ifølge Anne Eriksen (1995) er kollektiv erindring det en nasjon *velger* å minnes I okkupasjonsårene i den norske kollektive erindringen er det i hovedsak tre kategorier mennesker: jøssinger, quislinger og tyskere (Eriksen, 1995, s. 53). Men ulike perspektiv kommuniserer viktige minner fra 2. verdenskrig, minner som ser ulike ut for russere, tyskere, lokalbefolkningen, etc. utfra deres opplevelser, egne tradisjoner og idealer. I hvilken grad slipper «minner» som ikke er en del av den kollektive erindringen til i formidlingen av Fjell festning? (For eksempel humanisering av tyskere, sovjetiske krigsfanger som de «største» ofre, og lign.)
2. Hvordan opplever dere at den såkalte *kollektive erindringen* påvirker den offentlige museumspolitikken forventning om å skulle drive kontroversiell formidling?
3. Hvordan vi ser på kategorien gjerningsmann (eller gjerningsperson som man helst skal bruke nå) er noe som stadig endrer seg i samfunnet, men ikke nødvendigvis i den kollektive erindringen. Syse (tidligere leder av Holocaust-senteret) understreker viktigheten av å forstå gjerningsmannens perspektiv, og ikke bare ofrene. Hvis ikke «blir ugjerningen imidlertid komplett umulig å begripe, og den fremstår fort som en naturkatastrofe, uten handlende og bistående aktører». Har kategorien «gjerningsmann/-person» en plass i formidlingen av Fjell festning?

4. Ved selvmordsepidemien som rammet Tyskland under krigens siste dager tok titusenvis av tyskere tok livet sitt i maidagene 1945, noe som frem til nylig har vært knyttet til nazismens nederlag og derfor ikke har fått noen særlig plass i historien om krigen (Amundsen, 2020). Selvmord blant tyskere er noe som skal ha vært et problem allerede under krigen, og på Fjell festning skal toalettene ha blitt bygget som et fellesrom for å være med på å redusere selvmordsfaren (Kobbeltveit, 2006, s. 53). Hvilket handlingsrom opplever dere å ha når det kommer til å formidle at en del tyske soldater opplevde at livet var så vanskelig at de ønsket å ta livet sitt?

Publikum

1. Hvem er publikumet som besøker dere?
2. Hvordan virker formidlingen på publikum? Får dere tilbakemeldinger som påvirker hva dere formidler? Har dere noen eksempler?
3. Under observasjonen opplevde jeg at noen av dem som deltok fremstod som høyreekstreme, noe guiden bekreftet skjedde fra tid til annen. Er dette en faktor som blir tatt i betraktning når dere utarbeider utstillinger og innhold til omvisninger?
4. Ligger det noen konkrete mål bak formidlingen under omvisningene?
5. Hvor frie er guidene til å sette sitt eget preg på omvisningene?
6. Gitt de enorme inngrepene i lokalsamfunnet, de dramatiske konsekvensene det fikk for innbyggerne og krigsfangene skulle en tro det finnes sterke, og muligens motstridende følelser knyttet til festningen. Kan dere si noe om dere kjenner til at dette er en problemstilling?

Vedlegg 2 - Samtykkeerklæring

Deltakelse i forskningsprosjektet «*En analyse av Fjell festning som minnested og museum*».

I dette skrivet får du informasjon om målene for prosjektet og hva deltakelse vil innebære for deg.

Formål

Studien er en masteroppgave i kulturvitenskap ved Universitetet i Bergen. Forskningsprosjektet har som formål å undersøke hva slags bakenforliggende interesser og motivasjoner som ligger bak festningen som et museum og minnested, og hvilke stemmer og budskap som kommer til uttrykk. Jeg ønsker å rette søkelys på hvordan prioriteringene har vært i arbeidet med utstillinger, og å kartlegge hvordan formidlingen konkret foregår.

Hvem er ansvarlig for forskningsprosjektet?

Universitetet i Bergen ved veileder Hans-Jakob Ågotnes er ansvarlig for prosjektet.

Hva innebærer det for deg å delta?

Jeg ønsker å ha en samtale med deg som ansatt på Fjell festning om hvilke sammenhenger som former museets formidling. Når jeg intervjuer dere i kraft av deres stilling, så vil både navn og stillingstittel være relevant å ha med.

Det er frivillig å delta

Deltakelse i prosjektet er frivillig. Du kan når som helst trekke deg ut av prosjektet uten å oppgi noen grunn. Alle dine personopplysninger vil da bli slettet.

Ditt personvern – hvordan vi oppbevarer og bruker dine opplysninger

Jeg vil bare bruke opplysningene om deg til formålet jeg har informert om i dette skrivet. Det er bare jeg (student) som har tilgang til materialet, og det vil ligge i en passordbeskyttet mappe på min datamaskin.

Hva skjer med opplysningene dine når forskningsprosjektet er avsluttet?

Lyddopptak og utskrift av intervjuet vil bli lagret i Etnofolkloristisk arkiv ved Universitetet i Bergen når oppgaven er godkjent, etter planen i juni 2022. Hvis intervjuet skal brukes av andre ved senere anledninger, må arkivansvarlig be om din tillatelse.

Hva gir oss rett til å behandle personopplysninger om deg?

Vi behandler opplysninger om deg basert på ditt samtykke.

Studien er registrert i RETTE. Behandling av personopplysninger i forskningsprosjekter og studentoppgaver ved Universitetet i Bergen.

Dine rettigheter

Før prosjektslutt, har du rett til:

- å få utlevert en kopi av utskrift av samtalen til gjennomlesning
- å få slettet personopplysninger om deg, hvis du ønsker det
- å når som helst trekke deg fra prosjektet.
- å sende klage til Datatilsynet om behandlingen av dine personopplysninger

Hvis du har spørsmål kan du ta kontakt med meg eller min veileder.

Student:

Sunniva Slettebakken
Masterstudent i kulturvitenskap
Institutt for arkeologi, historie, kulturvitenskap og religionsvitenskap (AHKR) ved
Universitetet i Bergen
Telefon:
E-post: sunniva.hellesest@student.uib.no

Veileder:

Hans-Jakob Ågotnes
Professor i kulturvitenskap
Institutt for arkeologi, historie, kulturvitenskap og religionsvitenskap (AHKR) ved
Universitetet i Bergen
E-post: hans-jakob.agotnes@uib.no

Samtykkeerklæring

Jeg har mottatt og forstått informasjon om prosjektet «En analyse av Fjell festning som minnested og museum».

Jeg samtykker til å delta, og samtykker til at mine opplysninger behandles frem til prosjektet er avsluttet:

(Signert av prosjektdeltaker, dato)